

доктор філософії в галузі історії, науковий співробітник,
кафедра українознавства, факультет історії та факультет політології,
Торонтський університет (Торонто, Канада),
thomasprymak123@gmail.com

ВОЛЬТЕР ПРО МАЗЕПУ ТА УКРАЇНУ ПОЧАТКУ XVIII ст. *

У дослідженні пропонується порівняння методів трактування Вольтером гетьмана Івана Мазепи та його козацької Батьківщини у двох найвідоміших історичних працях французького мислителя: історії Карла XII, короля Швеції та історії Російської імперії під час правління Петра Великого. Також обговорюється використання Вольтером письмових, усних джерел та його історичний метод загалом. Ставлення Вольтера до І.Мазепи й української незалежності взагалі було, в основному, позитивним в його ранній праці про Карла XII, натомість стало набагато більш обережним, навіть негативним, у його історії Російської імперії, написаній на замовлення російського двору, та яка дуже схвально відгукувалася про реформи царя. Проте при детальному перегляді Вольтерової книжки про Карла XII, зробленій одночасно з його працею про Росію, автор дійшов висновку, що Вольтер загалом не змінив свій позитивний погляд на І.Мазепу та незалежність України, і тому його справжнє ставлення важко визначити. Праці Вольтера, зокрема про Карла XII, користувалися авторитетом в Європі періоду романтизму та були основним джерелом поеми Дж.Байрона про І.Мазепу, а також багатьох інших творів літератури, живопису, музики, які розглядали «мазепинську» тему.

Ключові слова: Вольтер, Мазепа, козацька Україна, гетьман.

Історія, зрештою, є нічим іншим, аніж жартами живих над небіжчиками... / *J'ay vu un temps où vous n'aimiez guères l'histoire. Ce n'est après tout qu'un ramas de tracasseries qu'on fait aux morts...*

Лист Вольтера до П'єра Робера Ле Корньє де Сидевілля (9 лютого 1757 р.)

Франсуа-Марі Аруе, або Вольтер (1694–1778 рр.), один із видатних представників французького Просвітництва XVIII ст., був філософом *par excellence*, плідним письменником, поетом, драматургом, прозаїком, дотепником і сатириком, чие гостре перо любили та якого боялися в тогочасній Європі від Англії до Росії. Вольтер був прихильником деїзму, поборником «розуму» у справах публічних або приватних, запеклим критиком марновірства та зловживань римо-католицької церкви і «старого режиму» («ancien régime»), під яким він жив. Заклик Вольтера до боротьби з ідолопоклонством, цензурою й фанатизмом, «розчавити мерзенність» («écraser l'infâme») звучить в його друкованих працях та приватному листуванні¹.

* Авторизований переклад з англійської мови, із деякими змінами, зробленими автором. Перша публікація: *Prymak Th. Voltaire on Mazepa and Early Eighteenth Century Ukraine // Canadian Journal of History. – 2012. – №47. – P.259–283.*

Переклад з англійської мови й додрукова підготовка – Надія Заворотна (Торонтський університет, Канада), Марина Чернявська (Альбертський університет, Канада)

¹ Для загального введення до теми Вольтера, яке включає все про його роботу як історика, див. *Cronk Nicholas (Ed.). (2009). The Cambridge Companion to Voltaire. Cambridge: Cambridge*

Хоча нині Вольтер відомий переважно як сатирик котрий, наприклад, люто висміяв філософський оптимізм у своїй сатирі «Кандид» («Candide», 1759 р.), свого часу він був також знаний і як історик, який критикував, на його думку, вузькі інтереси та науковий педантизм багатьох своїх попередників. Прагнучи написати «філософську» історію, яка концентрувалася б на великих темах, звертаючи увагу на саму розповідь та стиль, уникаючи трудомісткої й літописної історії, відкидаючи значну частину традиційного наукового апарату, як, наприклад, широке цитування джерел у зносках та в інших місцях, у різноманітних історичних працях Вольтер описав найважливіших персоналій і події свого часу, або принаймні того періоду, що безпосередньо передувало його часу. У праці «Доба Людовіка XIV» («Le siècle de Louis XIV») Вольтер описав Францію періоду «Короля-Сонця» та розширив поле історії з війн і політики до економіки, права, культури, звичаїв, моральності. У широкомасштабному «Нарисі про вдачу й дух народів» («Essai sur les moeurs et l'esprit des nations») також прагнув розширити цю сферу географічно та культурно поза Європою, християнським світом, включивши Китай, Індію, обидві Америки та землі ісламу. Обидві праці змістили акцент в історії з античних Греції та Риму на більш актуальні часи².

Усі три з цих зрушень, тобто від політики до культури, від Західної Європи у вузькому сенсі до ширшого світу та від античності до модерної історії, присутні в історичних працях Вольтера, що торкалися Східної Європи

University press. Також дуже корисними в цьому відношенні є *Lemaire Jacques, Trousson Raymond, & Vercryse Jeroom*. (1994). *Dictionnaire Voltaire*. Bruxelles: Espaces de liberté, та дещо більш детальна *Goulemot Jean, et al.* (1995). *Inventaire Voltaire*. Paris: Gallimard. Найбільш авторитетна біографія Вольтера – це п'ять томів, створених Р.Помо та його співавторами, див. *Pomeau René, et al.* (Eds.). (1985–1994). *Voltaire en son temps*. Oxford: Voltaire Foundation. Також див. *Trousson Raymond*. (2008). *Voltaire*. Paris: Tallandier, яка зосереджується на Вольтерові як на історикові та навіть згадує про його ставлення до Мазепи (р.131). Щодо нових біографій англійською мовою див. *Pearson Roger*. (2005). *Voltaire Almighty: A Life in Pursuit of Freedom*. London: Bloomsbury, та *Davidson Ian*. (2010). *Voltaire: A Life*. London: Profile, з докладною аналітичною бібліографією. Для біографії російською мовою, яка підкреслює потенційну роль Вольтера як захисника європейського миру, див. *Акимова А.* Вольтер. – Москва, 1970. – С.447. Ця праця, звичайно, була предметом жорсткої радянської цензури.

² Найбільш зручним виданням історичних творів Вольтера є його *Voltaire*. (1957). *Oeuvres historiques* (René Pomeau, Ed.). Paris: Gallimard. Якщо не зазначено інше, усі посилання в цій статті з цього видання. Окрім цього, я також консультувався з відповідними критичними виданнями, опублікованими в його об'ємній *Voltaire*. (1968–). *Les Oeuvres Complètes*. Genève: Institut et Musée Voltaire; Toronto: University of Toronto Press; Oxford: Voltaire Foundation., надалі ОС, та робив посилання на різні томи цього видання. Для аналізу, див., зокрема, *Goulemot Jean*. *Inventaire Voltaire*. – pp.660–661; *Black J.B.* (1965). *The Art of History: A Study of Four Great Historians of the Eighteenth Century*. New York: Russell and Russell, pp.29–76. *Gooch G.P.* (1966). *Voltaire as Historian*. In G.P. Gooch, *Catherine the Great and Other Studies*. Hamden, Conn.: Archon Books, – pp.199–274 та особливо *Brumfitt J.H.* (1958). *Voltaire: Historian*. London: Oxford University Press, перевидана в 1985 р. Також див. *Pierse Siofra*. (2008). *Voltaire Historiographer: Narrative Paradigms. Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*. (Vol.1). Oxford: Voltaire Foundation, який у кінці цього дослідження подає корисні підсумки різних історичних праць Вольтера, включно з його важливою статтею про «Історію» в *Encyclopédie* за авторством Дідро та д'Аламбера. Для російського перекладу цієї статті разом з есе А.Д.Люблинської про історичну думку у цій енциклопедії, див. *История в энциклопедии Дидро и д'Аламбера / А.Д. Люблинская* (отв. ред.). – Ленинград, 1978. – С.311, особливо с.7–18. Також російською див. *Косминский Е.А.* Вольтер как историк // Вольтер: статьи и материалы / Ред. Б.П.Волгин. – Москва; Ленинград, 1948. – С.153–182.

загалом і України козацького періоду або Івана Мазепи (1639–1709 рр.) зокрема. Цей гетьман, на той час уже важливий політичний діяч, шанований за опікування архітектурою, літературою, мистецтвом, невдовзі справить велике враження на європейську громадську думку своїм непередбаченим повстанням проти російського панування, і ця подія не залишиться поза увагою Вольтера³.

Хоча Вольтер ніколи не написав окреме есе або історичну працю про мазепинську Україну, однак він торкнувся теми цієї землі у своїх двох дуже різних історичних працях про Східну Європу, або «північ» («*le nord*») чи Північну Європу («*l'Europe septentrionale*»), як вона тоді зазвичай називалася. Перша праця – «Історія Карла XII, короля Швеції» («*Histoire de Charles XII roi de Suède*», 1731 р.), яка була його прем'єрною важливою історичною студією і здобула великий успіх, перевидавалася багато разів упродовж життя автора та після його смерті. Тут описано воєнні подвиги молодого та звитяжного шведського монарха, який пройшов від Скандинавії через частину Німеччини й величезні простори Речі Посполитої та, після багатьох перемог, опинився в Україні, де він зазнав першої поразки від росіян, або «московитів», під яким іменем вони були відомі на той час. Ця поразка, від якої Шведська імперія вже ніколи не оговтається, сталася в Полтавській битві (1709 р.). І це була перемога для її опонента, Петра I, котрого вже тоді деякі сучасники називали Петром Великим. Завдяки цій звитязі Росія несподівано здобула статус великої європейської держави⁴.

Інша праця, в якій Вольтер приділив увагу Україні та згадував І.Мазепу, була «Історія Російської імперії за Петра Великого» («*Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*», 1759–1762 рр.). Це була одна з останніх історичних

³ Для загального ознайомлення з життям І.Мазепи англійською мовою див. *Manning Clarence A.* (1957). *Hetman of Ukraine: Ivan Mazepa*. New York: Bookman Associates, яка, однак, відрізняється романтичним тоном поклоніння герою, також *Lewitter L.R.* (1957). *Mazepa*. *History Today*, 7(9), pp.590–596, що більш поміркована, але менш детальна. Меннінг багато використовував авторитетнішу працю французькою мовою *Borschak Élie & Martel René.* (1931). *Vie de Mazepa*. Paris: Calmann-Lévy. Також є три недавні більш критичні біографії українською та російською мовами, див.: *Павленко С.* Іван Мазепа. – К., 2003. – 414 с.; *Журавльов Д.В.* Мазепа: Людина, політик, легенда. – Х., 2007. – 380 с., *Таурова-Яковлева Т.* Мазепа. – Москва, 2007. – 270 с. Також див. прекрасно ілюстровану колекцію статей: Гетьман: У 2 т. / Ред. О.Ковалевська. – К., 2009. Тут слід згадати, що західне правило написання «Мазепа» з двома «п», яке сам Вольтер не ініціював, але надійно ввів в обіг, а після нього вживали численні письменники, художники та музиканти, є помилкою. Сам І.Мазепа завжди писав себе лише з одним «п». Див. *Mackiw T.* (1963). *Mazepa or Mazeppa? Ukrainian Review*, 10(4), 42–45.

⁴ *Voltaire.* *Histoire de Charles XII roi de Suède.* In *Oeuvres historiques*, pp.53–320; та переклад М.Ф.О.Дженкінса, див. *Jenkins, M.F.O.* (1981). *Voltaire, Lion of the North: Charles XII of Sweden.* Rutherford: Fairleigh Dickenson University Press. І французький текст, і англійський переклад базовані на доопрацьованому виданні зібраних творів Вольтера, які він підготував до публікації незадовго до своєї смерті. Вони були надруковані в кельському виданні (The Kehl Edition) 1784–1790 рр., що свідчить, за словами Р.Помо, «останній стан думки Вольтера» («*le dernier état de la pensée de Voltaire*») (р.37). Я також користувався критичним виданням *Voltaire.* (1996). *Histoire de Charles XII.* (G. von Proschwitz, Ed.). (Vol.4). ОС. Для вивчення цієї праці див. *Brumfitt.* *Voltaire: Historian.* – pp.5–25, яка є насамперед історіографічним аналізом, та *Gossmann, Lionel.* (1963). *Voltaire's Charles XII: History into Art.* *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century.* (Vol.25). Oxford: Voltaire Foundation, pp.691–720, що є більш літературним твором. Також див. *Wolff Lawrence.* (1990). *Voltaire's Eastern Europe: The Mapping of Civilization on the Itinerary of Charles XII.* *Harvard Ukrainian Studies*, 14(3–4), 623–647.

студій французького автора, вона відрізнялася за формою та змістом від його праці про Карла XII. У першій увагу було зосереджено на яскравій особистості шведського монарха та детально описувалася його мужність, війни, ефектний похід Центрально-Східною Європою. І при цьому, не зважаючи на дещо «романтичний стиль», вона більш-менш потрапляла в категорію історій про битви та війни («drum and trumpet history»). Натомість друга згадана праця з меншим ентузіазмом фокусувалася на військовій історії, а була сконцентрована на тому, як Петро перетворив Московське царство на нову «Російську імперію» за допомогою економічних, соціальних і юридичних реформ. У цій студії основним предметом був не так Петро, як Російська імперія, яку він нібито створив. У праці, присвяченій Карлові XII, Вольтер критично ставився до його нерозумних воєнних авантур і безмежних особистих амбіцій – наполовину Александр Македонський, наполовину Дон Кіхот. Але у праці про Російську імперію, насправді замовленій російським урядом, Вольтер у загальному вихваляв Петра та його подвиги, і не тільки воєнні, а й соціальні, економічні та адміністративні⁵. Ставлення до І.Мазепи також значно відрізняється в обох. Спочатку розглянемо книжку про шведського короля.

У своїй історії про Карла XII Вольтер описав, як декілька європейських держав, а саме Данія, Саксонія, Польща та Росія, змовилися проти молодого монарха, котрий тільки-но вступив на трон, але низкою дивовижних перемог він побив їх усіх, окрім Росії, у війні, що здобула назву Великої Північної. Після звитяги над Данією та Августом Сильним, королем Саксонії й Польщі, Карл звів свого протеже Станіслава Лещинського (1677–1766 рр.) на польський трон, після чого повернувся на схід – до Москви. Та після довгої шестилітньої кампанії на чужій землі (а зима 1708–1709 рр. була особливо лютою) армія Карла застрягла у прикордонних областях цього доволі великого князівства. Їй бракувало продовольства й вона почала зменшуватися через нестачу нових шведських рекрутів. Карл, таким чином, залишив дорогу до Москви та повернув на південь, до України, родючої землі, як називав її цей французький філософ, «що знаходиться між Малою Татарією (Кримом – *Т.ІІ*), Польщею та Московією, де продовольство та потенційно могутній союзник, «принц Мазепа», чекав на нього. За словами Вольтера,

---

⁵ *Voltaire. Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. In Oeuvres historiques, pp.339–604; та перекладена Jenkins M.F.O. (1983). Russia under Peter the Great. Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press. Я також користувався критичним виданням Voltaire. (1999). Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. (Vols.46, 47). (M.Mervaud, Ed.). Les oeuvres completes. Oxford: Voltaire Foundation. Для детального вивчення цієї праці, див. Wilberger Carolyn H. (1976). Voltaire's Russia: Window on the East. *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*. (Vol.164). Oxford: Voltaire Foundation, та довгий, більш ніж 300 сторінок, вступ Мервода (Mervaud). Також див. Шмурло Е. Вольтер и его книга о Петре Великом. – Прага, 1929. – 486 с., яка надає деякі матеріали про те, як Вольтер написав цю історію. Для деяких загальних зауважень щодо Вольтера й Росії, які, однак, зосереджуються на його пізніших зв'язках із Катериною II, тобто після того, як він закінчив писати про І.Мазепу, див. Wolff Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994. Також див. Mervaud Christiane & Mervaud Michel. (2001). «Pierre le Grand et la Russie de Voltaire: Histoire ou mirage?» в *Le Mirage russe au XVIIIe siècle*. (Karp, Serguei & Wolff, Larry, Eds.) Ferney-Voltaire: Centre international d'étude du XVIIIe siècle, pp.11–35.*

«Україна завжди прагнула бути вільною (L'Ukraine a toujours aspiré à être libre); але оточена Московією, державами великого сеньйора (Туреччини – *Т.П.*) та Польщею, змушена була шукати протектора, а отже господаря, серед однієї з цих держав. Спочатку вона потрапила під опіку Польщі, яка поводитися з нею зовсім як із залежною державою; потім вона піддалася московитові, який зробив усе можливе, щоби поневолити її. Спочатку українці мали привілей обирати свого князя, який називався генерал (*D'abord les Ukrainiens jouirent du privilège d'élire un prince sous le nom de général*); та скоро вони втратили це право, а їхній генерал був призначений царським двором у Москві»⁶.

Вольтер потім звернувся до теми І.Мазепи й написав те, що згодом матиме величезний вплив на європейську читацьку аудиторію з важливими наслідками для історії літератури та мистецтва:

«Лідером тоді був польський аристократ на ім'я Мазепа, родом із Поділля, який виховувався як паж Яна Казимира. [...] Молодим він був спійманим на тому, що був коханцем дружини польського аристократа; чоловік коханки наказав прив'язати його повністю голого до спини дикого коня та відпустити в такому стані. Кінь, що був з України, повернувся додому, несучи на собі Мазепу, який був ледь живий від виснаження та голоду. Якись селяни врятували його; він залишився з ними надовго та здобув успіх у декількох набігах проти татар. Завдяки своїй винятковій ерудиції, він був дуже шанованим серед козаків; його репутація постійно зростала та змусила царя збити Мазепу принцем України»⁷.

Після цього Вольтер звернувся до причин повстання І.Мазепи проти московського царя. Він нагадав про випадок, який вірогідно стався до Полтавської битви. Отже І.Мазепа, «мужня та заповзята людина, невтомно працююча, незважаючи на свій похилий вік», якимось був на обідньому

⁶ *Voltaire*. L'histoire de Charles XII. – p.153; tr. – p. 121; *von Proschwitz*. (Ed.). OC. – p.332. Фактичним титулом правителя українською мовою був «гетьман», який був запозичений із польського «Hetman», що означає «головнокомандувач» усіх військових формувань у державі. (Це була, фактично, полонізована, а потім українізована версія німецького «гауптман»). Під час українського повстання проти Польсько-Литовської держави (1648 р.) лідер запорізького козацтва Богдан Хмельницький прийняв титул «гетьман», а коли Україна стала де-факто незалежною він зберігався її правителями. Однак запорожці півдня України завжди мали певну автономію, і після смерті Б.Хмельницького в 1657 р. дедалі більше визнавали свого власного місцевого лідера, або отамана (від тур. «ata» – «батько») спочатку, та правителя всієї козацької держави, яку історики вже згодом назвали Гетьманщиною. Див. *Мицик Ю.А.* Гетьман // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.2. – К., 2004. – С.99.

⁷ *Voltaire*. L'histoire de Charles XII. – p.153; tr. – p.122; *von Proschwitz*. (Ed.). OC. – pp.332–333. Насправді І.Мазепа народився й виховувався біля міста Біла Церква у Київському воеводстві, що тоді було складовою частиною Речі Посполитої. Він здобув освіту в Могилянському колеґіумі в Києві та інших місцях, перш ніж був направлений на службу до королівського двору. У цей період він також близько трьох років навчався у Західній Європі, включно з Голландією та Францією, перед тим як повернутися до королівства добре освіченим придворним, який володів кількома мовами. Див. *Павленко С.* Іван Мазепа. – С.22–30; *Журавльов Д.В.* Мазепа. Людина... – С.13–16; *Таурова-Яковлева Т.* Мазепа. – С.15–17.

прийомі в Петра в Москві, котрий зауважив, що українським козакам потрібна дисципліна та що вони повинні стати більш залежними від Москви. За Вольтером, І.Мазепа нібито відповів, «що ситуація в Україні та її національний дух є непереборною перешкодою» («Mazepa répondit que la situation d'Ukraine et le génie de cette nation étaient des obstacles insurmontables»). У відповідь цар, який уже був напідпитку й не міг контролювати свій гнів, назвав гетьмана зрадником і пригрозив, що посадить його на палю. Після повернення додому, І.Мазепа запланував повстання й вирішив «стати незалежним [...] збудувати з України сильну державу». Для того, щоб це здійснити, він уклав секретну угоду з королем Швеції. Але московити дізналися про це, атакували його землю та міста, і він був змушений у відповідний момент перейти до шведів. В останніх він з'явився, як писав Вольтер, «більше схожий на втікача, аніж на могутнього союзника». Однак він добре знав свої землі та вселив у Карла надію закріпитися у цій «дивній країні». Його любили всі козаки, деякі групи козацтва все ще продовжували переходити до шведів та підтримували свій табір у доброму стані. Опис І.Мазепи Вольтером закінчувався зауваженням, що тільки допомога козаків рятувала шведську армію від загибелі, та що заманювання царя перейти на його сторону не мали ніяких наслідків, і козаки «залишалися вірними своєму новому союзникові» («Le Cosaque fut fidèle à son nouvel allié»)⁸.

Вольтер нічого не писав про роль І.Мазепи в Полтавській битві (яка була вкрай скромною) і дуже мало про участь козаків у ній. У своєму опису відступу Карла він зауважував, що король перетнув Дніпро в тому самому човні, що й гетьман, який був змушений викинути дорогою кілька скриньок свого скарбу⁹. Так само французький автор проігнорував те, що Мазепа послужив Карлові поводитирем і провів його через безлюдну рівнину Південної України до безпечного місця у володіннях султана Османської імперії, у Бендери, що в Молдавії. Він також не написав нічого про смерть гетьмана від виснаження незабаром після цього. Вольтер проігнорував і вибори близького помічника І.Мазепи – Пилипа Орлика (1672–1742 рр.), його наступником, «гетьманом у вигнанні», та його подальшу кампанію проти росіян¹⁰. Не зважаючи на це, із розповіді Вольтера стає зрозумілим, що І.Мазепа відіграв значну роль,

⁸ *Voltaire*. L'histoire de Charles XII. – pp.155–159; tr. – pp.122–227; *von Proschwitz*. (Ed.). OC. – pp.332–344.

⁹ *Voltaire*. L'histoire de Charles XII. – p.166; tr. – pp.135–136; *von Proschwitz*. (Ed.). OC. – p.359.

¹⁰ Проте деякі з цих подій розглянув пізніше суперник Вольтера – шведський історик Й.А.Нордберг у другому томі його детальної *Nordberg J.A.* (1742–1748). *Histoire de Charles XII, roi de Suède*. (Vols.1–4). La Haye: J.-M. Husson, яка містить численні оригінальні документи, і в якій викрито багато помилок Вольтера. Див. особливо р.319 про І.Мазепу як поводитира по пустельній рівнині та рр.339–340 про його смерть і похорон. Нордберг був пастором короля і був присутній майже на всіх важливих подіях його української кампанії. Борщак і Мартель в *Vie de Mazepa* пишуть, с.186, «Ця основна праця, яка має дуже велике джерельне значення, була легко і дуже несправедливо відкинута Вольтером. Він сказав, що це погано зорганізована та погано написана праця. Але, залишивши питання форми, свідчення Нордберга залишаються основними» («Cette oeuvre essentielle, et de très grande valeur historique en tant que source a été fort cavalièrement et fort injustement disqualifiée par Voltaire: 'C'est,' disait-il, 'un ouvrage bien mal dirigé et bien mal écrit.' Passons condamnation sur la forme, mais le témoignage de Nordberg reste essentiel»). Також див. *von Proschwitz*. (Ed.). OC. – pp.68, 557–566.

привабивши Карла в Україну, і таким чином козацька земля, яка до цього часу була маловідомою, здобула певну славу в Європі¹¹.

Читаючи розповідь Вольтера про І.Мазепу й Україну XVIII ст., відразу постають певні запитання: якими джерелами він користувався, щоб написати свою захопливу історію, і в якій мірі його розповідь відповідає історичним фактам? Перш за все необхідно зауважити, що Вольтер ніколи не відвідував Швецію, Річ Посполиту, Російську імперію, не кажучи вже про Україну. Він отримував свої знання про ці землі з книжок, інтерв'ю, листування з тими, хто був краще обізнаним. Вольтер писав як аналітичний історик («філософський історик», як він сам це назвав би), а не свідок описуваних подій, хоча вони й відбулися впродовж його власного життя, тобто лише декілька десятиліть перед тим, як французький автор почав писати на цю тему, а отже багато очевидців ще жили. У першому виданні «Історії Карла XII, короля Швеції» Вольтер прямо заявляв, що він базував свою працю на декількох особистих розповідях людей, котрі провели кілька років в оточенні Карла або Петра, але він не наводив їхніх імен. У наступних виданнях (у відповідь на критику) він назвав кількох французів та інших осіб, що були з Карлом у Туреччині. Він також назвав князя Станіслава Понятовського (1676–1762 рр.), поляка, який перебував із Карлом під час Полтавської битви й пізніше жив у вигнанні у Західній Європі. Друковані джерела, які Вольтер згадував у своєму тексті, включали історію Оттоманської імперії Кантеміра Деметріуса (що її він, можливо, читав латинкою в Англії), «Історії з Польщі» («Anecdotes de Pologne», 1699 р.) Ф.П.Далераса та «Сучасний стан Великої Росії» («État present de la Grande Russie», 1718 р.) Джона Перрі. Та найбільшим невизнаний «борг» автора, особливо для перших розділів його праці, на думку Дж.Г.Брумфітта, був перед працею Генрі Філіпа Лім'єра «Історія Швеції під час правління Карла XII» («Histoire de Suède sous le règne de Charles XII»), яка побачила світ 1720 р. «Очевидно, – пише Дж.Г.Брумфітт, – що більшу частину своєї праці Вольтер просто скопіював в Лім'єра». Він також скопіював і чимало помилок Лім'єра, але деякі з них виправив у наступних виданнях своєї праці¹². Попри те, що персональна бібліотека Вольтера містила детальні праці й описи Московії, наприклад А.Олеарія та інших авторів, у його бібліотеці все ж не було двох найважливіших джерел про Україну XVII ст. французькою мовою, а саме Бопланового «Опису України, кількох провінцій Польського Королівства» («Description d'Ukraine qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne», 1651 р.) та «Історії війни козаків проти Польщі» («Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne», 1663 р.)

¹¹ На цю тему див. синтезу *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – К.; Полтава, 1995. – 286 с. Також див. *Наливайко Д.* Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С.398–419 та *Doroschenko Dmytro*, Die Ukraine und Deutschland: neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen. München: Ukrainische Freie Universität, 1994, pp.39–43. Загалом до повстання І.Мазепи Україна була відома зовнішньому світу в першу чергу як «країна козаків», яка багато у чому стала вільною від Польщі під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького (помер 1657 р.).

¹² *Brumfitt*. Voltaire: Historian. – pp.17–20, дає стислий аналіз основних джерел Вольтера та *von Proschwitz*. (Ed.). OC. – pp.11–36, подає більш детальний опис.

П'єра Шевальє. Хоча Вольтер зазначив у переліку джерел до іншої праці книжку Гійома Левассера де Боплана, виглядає, що він ніколи не використовував П.Шевальє. Оскільки обидві праці містять детальний географічний та етнографічний опис «країни козаків», який безумовно мав би зацікавити Вольтера, то залишається таємницею, чому ці книжки відсутні в особистій бібліотеці автора, яка була досить великою для свого часу¹³.

Деякі українські історики, дуже вражені загалом позитивним сприйняттям Вольтером І.Мазепи та України в його «Історії Карла XII, короля Швеції», вважають, що він отримав точну інформацію про країну від двох поляків, котрі жили у Франції після поразки Карла під Полтавою: першим був граф Понятовський, що згадувався вище, батько Станіслава Август Понятовського (1732–1798 рр.), останнього короля Польщі, який листувався з Вольтером й коментував його працю; другим був король Станіслав Лещинський, котрий жив у вигнанні у Франції та Лотарингії, після того, як втратив престол – із ним Вольтер був особисто знайомий і згадував про нього в наступних виданнях своєї праці. Обидва поляка, напевне, симпатизували своєму колишньому союзникові, І.Мазепі, і володіли точнішими знаннями про козацьку Україну, аніж більшість їхніх західноєвропейських сучасників¹⁴. Однак виглядає, що Вольтер познайомився зі Станіславом Лещинським у 1748 р., набагато пізніше виходу у світ першого видання цієї праці, і оскільки в наступних виданнях його ставлення до І.Мазепи не змінилося, а змін про Україну було дуже мало, історик не міг отримати свою первинну інформацію про козацького гетьмана від колишнього короля¹⁵.

Проблемою джерел Вольтера про Україну в 1920-х рр. уперше серйозно зацікавився український еміграційний історик, що жив у Парижі, Ілько Борщак (1895–1959 рр.), відомий французьким читачам як *Élie Borschak*. Він розумів, що Вольтер не міг отримати більше, ніж дуже загальну інформацію

¹³ Див. Библиотека Вольтера: каталог книг / Сост. М.П.Алексеев. – Москва; Ленинград, 1961. – 1166 с. Незважаючи на те, що у цьому чималому томі багато вступного матеріалу російською мовою, більшість записів французькою, латинською або англійською. Цікаво відзначити, що книга Лім'єра про Карла XII також була відсутня в бібліотеці Вольтера, хоча вона містила його книжку про Людовіка XIV, про якого Вольтер писав пізніше, див. *Ibid.* р.558, no.2119.

¹⁴ *Небелюк М.* Мазепа в оцінці Вольтера // *Український історик.* – 1987. – №24 (1/4) – С.72–82, особливо с.75, уважав, що Вольтер отримав деяку інформацію про І.Мазепу від цих двох впливових поляків. *Lemaire.* Dictionnaire Voltaire. р.99, також список Станіслава Лещинського як джерело, хоча й не конкретно про І.Мазепу та *von Proschwitz.* (Ed.). ОС. – р.30, пише «[...] граф Понятовський зумів залишити свій слід майже у всій "Історії Карла XII"» («[...] le comte de Poniatowski a pu laisser sa marque un peu partout dans *L'histoire de Charles XII*»).

¹⁵ Однак майже двадцятьма роками потому він усе ж попросив колишнього короля, котрий на той час мешкав у Лотарингії, перевірити його працю на наявність помилок. Ми знаємо, що він це зробив, тому що в листі до Вольтера 29 липня 1759 р. Лещинський про це згадував («[...] на предмет правдивості всіх фактів, що містяться у Вашій історії Карла XII» / «[...] au sujet de l'exacte vérité de tous les faits contenus dans votre histoire de Charles XII»). Див. *Voltaire.* (1958). *Correspondence* (T.Besterman, Ed.). (Vol.36). Genève: Institut et Musée Voltaire, pp.225, 235. За словами А.Сопрані, філософ уперше познайомився з Лещинським у 1725 р. під час святкування шлюбу Людовіка XV та Марії Лещинської, див. *Sopranì A.* (1995). *Stanislas Leszczyński.* In *Inventaire Voltaire.* Paris: Gallimard, pp.1269–1270. Про відносини колишнього польського короля з Вольтером загалом див. *Cieślak Edmund.* *Stanisław Leszczyński.* Wrocław: Ossolineum, 1994, особливо s.237 та *Muratori-Philip Anne.* *Le roi Stanislas.* Paris: Fayard, 2000, pp.220–232.

з таких джерел, як Боплан, Лім'єр, Кантемір тощо. Із наведеної вище причини він також відкинув як джерело Лещинського. Отже звідки Вольтер сформував свою думку про «мужнього та заповзятого й невтомно працюючого» І.Мазепу та Україну, яка «завжди прагнула бути вільною»? І.Борщак, котрий старанно вивчав життя послідовників гетьмана у вигнанні, думав, що знайшов відповідь. Він довідався, що син Пилипа Орлика – Григорій, який зрештою отримав посаду у Франції, у 1729 р. написав до батька, «що він дізнався про те, що якийсь французький аристократ пише наукову історію про Карла XII». Отже обидва Орлики знали про працю Вольтера ще до того, як вона вийшла у світ. І.Борщаків було відомо, що у часи перебування в Англії в 1720-х рр. Вольтер заприятелював із бароном Фрідріхом Ернстом фон Фабрісом, німецьким дипломатом, котрий знав П.Орлика та інших українських емігрантів зі спільних часів у Бендерах і пізніше листувався з ним. І.Борщак також довідався, що молодий Г.Орлик та Вольтер мали спільного приятеля – Жана Рене де Лонгейля, маркіза де Мейзон (Jean René de Longueil, Marquis de Maisons), який помер через кілька років, а саме незадовго після виходу друком «Історії Карла XII». І.Борщак припускав, що де Мейзон отримав інформацію про мазепинську Україну від Г.Орлика, який, своєю чергою, розпитав власного батька про плани І.Мазепи щодо повстання проти Московії, секретний договір зі шведським королем, незалежну Україну та передав інформацію Вольтерові. Цю теорію підтверджує лист, який Григорій написав до свого батька 6 березня 1730 р., отже якраз перед виходом історії Вольтера. У цьому листі Г.Орлик писав про те, що майбутня біографія Карла XII містить багато інформації, яка не сподобається їхньому ворогові, Августові Сильному, і що скоро всі дізнаються про, як він висловився, «справжній проект блаженної пам'яті гетьмана Мазепи і шляхти (або офіцерського класу – *Т.П.*) козацької нації, яка зараз так страшно страждає». Отже виглядає правдоподібним, що Г.Орлик обговорював працю Вольтера з де Мейзоном до її публікації та, можливо, був основним джерелом його позитивного ставлення до І.Мазепи й питання української незалежності загалом. Також барон Фабріс, котрий, як про це пізніше написав Вольтер, «розповів мені такі незвичайні факти, що я не міг втриматися, аби не написати про них», можливо відіграв у цьому якусь роль¹⁶.

¹⁶ *Борщак І.* Вольтер і Україна (За невиданими документами) // Україна. – 1926. – №1. – С.34–42; передрук: *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція (з додатком Маніфесту від 4 квітня 1712 р.) // Вольтер і Україна // Хроніка-2000. – 1995. – №2/3. – С.118–127; *Borschak Élie.* Hryhor Orlik: France's Cossack General [tr. George S.N. Luckyj]. Toronto: Burns and MacEachern, 1956. – р.29. Зауваження Вольтера про Фабріса див. *von Proschwitz.* (Ed.). ОС. – р.21. Ідеї І.Борщака повністю прийняті М.Чубатим, див. *Chubaty Nicholas D.* (1949). *Mazepa's Champion in the 'Secret du Roi' of Louis XV, King of France. Ukrainian Quarterly, 1, 37–51, особливо р.43.* Однак М.Небелюк указує на те, що гіпотеза І.Борщака ґрунтується винятково на непрямих доказах, див. *Dmytrychyn Iryna.* Grégoire Orlyk: Un cosaque ukrainien au service de Louis XV. Paris: L'Harmattan, 2006. – р.350. Щодо праць І.Борщака у цілому, деякі дослідники вважають, що він писав те, що хотів бачити в документах, а не те, що він фактично бачив, див. *Ададуров В.* Конструювання Ільком Борщакіом міфологічного образу сприйняття України у Франції в XVIII–XIX ст., або про межі свободи та відповідальності дослідника в інтерпретації історичних джерел // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи: Мат. міжнар. наук. конф. (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.) = Ukraine on the Historiographic

Привабливість особи І.Мазепи, його освіченість, договір із Карлом та загальне прагнення України звільнитися від російського й польського панування, можливо, були ідеями, запропонованими Орликом Вольтерові за посередництва де Мейзона. Але як щодо заяви Вольтера про те, що І.Мазепа був «польський аристократ», котрий тільки пізніше очолив українських козаків? Насправді І.Мазепа був православним, українського козацького походження. Орлики, звичайно, це знали, і сумнівно, що могли б його описати інакше. Виглядає, що заява Вольтера базувалася значною мірою на інформації, яку граф Понятовський дав йому у відповідь на питання історика, якою І.Мазепа був насправді людиною. Цей звіт описав його як «польського джентльмена» («un Gentilhomme Polonois») за походженням, що, мабуть, було простим визнанням його колишнього статусу підданого польської корони й не мало нічого спільного з його етнічним походженням та релігією¹⁷.

Розповідь про амурну пригоду І.Мазепи з дружиною польського аристократа становить набагато складнішу проблему. Як бути з історією про його «дику» подорож голим, прив'язаним ревнивим чоловіком до спини коня й віднесеним з Польщі в Україну? Ця історія, яка датується ранніми роками життя майбутнього гетьмана, також знайшла місце у відповіді Понятовського на питання Вольтера про І.Мазепу. Історик лише трохи спростив твердження Понятовського та оминув кілька деталей. Але питання залишається: що було правдою у цій незвичайній історії та звідки польський граф отримав інформацію про випадок, який мав би статися набагато раніше, ніж зустрілися ці дві особи? Слід зазначити, що дослідники, які цікавилися в основному політичними аспектами, зазвичай скептично ставилися до цієї історії. Та вона не з'явилася нізвідки й, можливо, мала якусь підставу.

Схоже, що ця історія вперше згадувалася в мемуарах Яна Хризостома Пасека (1636–1701 рр.), польського аристократа з Мазурії, котрий, як і І.Мазепа, був пажем при дворі польського короля Яна Казимира. У 1661 р., виглядає, Пасек підтримував таємні стосунки з деякими повстанцями, або «конфедератами», як вони тоді називалися, що виступали проти свого покровителя. Мазепа, як вірний слуга, повідомив про це королеві. У результаті Пасек, який після розслідування втратив волю, був налаштований проти

Map of Interwar Europe: Proceedings of the International Conference (Munich, Germany, 1–3 July, 2012) / Ред. Я.Мельник, С.Плохий, Ф.Е.Сисин, В.Смолий, О.Юркова. – К., 2014. – С.109–132. В.Ададуров наводить кілька прикладів цитат, не знайдених в оригінальних джерелах, і деякі з них стосуються теми І.Мазепи та Вольтера. У цьому відношенні хотілося б додати, що нібито важливий лист Вольтера до Шуазеля про його гордість у написанні про І.Мазепу, який цитував В.Січинський, *Sichynskyi Volodymyr*. (1953). *Ukraine in Foreign Comments and Descriptions*. New York: Ukrainian Congress Committee of America. – р.136, не обґрунтовано архівними підтвердженнями, і в даний момент він не може вважатися достовірним. В.Січинський цитував неназване дослідження І.Борщака як його джерело. Більш загально див. *Voltaire*. (1961). *Correspondence*. (T.Besterman, Ed.), Vol.67, який охоплює період, коли цей лист, як передбачається, було написано, але нічого про це не говорить.

¹⁷ Таким же чином під час навчання у Західній Європі у віці вісімнадцяти років у 1657 р. І.Мазепа на деякий час був зареєстрований у школі в м. Девентер (Голландія), де він студіював артилерію як «Nobilis Polonus» («польський аристократ»). Див. *Павленко С. Іван Мазепа*. – С.25; *Журавльов Д.В.* Мазепа. Людина... – С.15; Щодо відповідного тексту звіту Понятовського див. *von Proschwitz*. (Ed.). ОС. – pp.333–334, n.24.

Мазепа й пізніше з радістю розповів принизливу історію його вигнання у своїх мемуарах. Пасек, котрий, можливо, запозичив цю тему з класичної римської літератури, а саме «Федри» Сенеки, яка була тільки незадовго перед тим перекладена польською і друквана в Польщі, насправді подав це приниження як привід того, що Мазепа залишив службу в короля та пішов до українських козаків. Ту саму історію, лише з деякими додатковими деталями, розповів інший польський автор початку XVIII ст. Францішек [?] Отвіновський (нар. 1745 р.), який подав її у праці «Історія Польщі під час панування Августу Другого» («Dziejów Polski pod panowaniem Augusta II»). Ані мемуари Пасека, ані Отвіновського не були надрукованими у XVIII ст., однак обидва, особливо першого, поширювались у рукописній формі, та найменні спогади Пасека були вірогідно добре відомі полякам, які жили у Франції у вигнанні (таким, як Понятовський). Вольтер запозичив цю історію в Понятовського й, можливо, також з інших джерел¹⁸.

Та історія на цьому не закінчилася. Покоління чи два після смерті Вольтера її підхопив лорд Байрон, коли читав «Історію Карла XII», і зробив її центральною темою своєї поеми «Мазепа» («Mazeppa: A Poem», 1819 р.), де відповідні уривки з Вольтера цитувалися *in extenso*. Цей твір здобув широкий резонанс в європейських читацьких колах, які тільки починали захоплюватися романтизмом. Таким чином Віктор Гюґо, на котрого мав вплив Байрон, продовжив цю тему у своїй збірці поем «Східні мотиви» («Les orientales», 1829 р.). Живописці Жеріко, Делакруа та Верне створили відповідні картини. А Ференц Ліст написав симфонічну поему. Ця романтична тема, своєю чергою, спонукала ряд інших письменників і композиторів звернутися до теми І.Мазепа, хоч і з іншого боку, ігноруючи вигнання та концентруючись на також контроверсійних аспектах його кар'єри. Саме так він став чемпіоном української свободи для російського бунтаря Кіндрата Рилєєва, але символом зради й корупції для вірнопідданого російського поета Олександра Пушкіна. Інші продовжували цю традицію вже після завершення романтичної епохи, а у XX ст. козацький гетьман перетворився на справді національного героя за допомогою багатьох українських авторів та

¹⁸ Уся історія розказана у спогадах Пасека (рік 1662-й). Див. *Pasek Jan Chryzostom z Goslawic. Pamiętniki.* (Jan Czubek, Ed.). Sracow: PAU, 1929, особливо s.316–318; перекладена Кетрін С. Ліч, див. *Leach Catherine S.* (1976). *Memoirs of the Polish Baroque: The Writings of Jan Chryzotom Pasek, A Squire of the Commonwealth of Poland and Lithuania.* Berkeley: University of California Press, особливо pp.155–156. Як згадувалося вище, Пасек із радістю констатував, що ця справа була причиною того, що І.Мазепа «з ганьбою залишив Польщу» («z samego wstydu pojechał z Polski»). Урешті-решт цю історію підхопив французький посол Станіслава Лещинського маркіз де Бонак (Marquis de Bonac) із доданою інформацією про те, що голий І.Мазепа був змачений розтопленим медом (?) та пір'ям, перш ніж його відправили у степи. Відповідну частину мемуарів де Бонака див. *Bonnac J.-L.U.* (1889). *Mémoire du Marquis de Bonac sur les affaires du Nord, de 1700 a 1710.* Charles-Henri Schefer (Introduction). *Revue d'histoire diplomatique*, 3, 101–102, та повністю цитується в українському перекладі в *Павленко С.*, с.34. Таким чином, Вольтер міг узяти історію в де Бонака, а також у Понятовського, просто пропустивши деталі про мед і пір'я як неправдоподібні. *Nordmann Claude.* (1958). *Charles XII et l'Ukraine de Mazeran.* Paris: R.Pichon. – р.10, п.48, який не знав про існування звіту Понятовського та вважав де Бонака джерелом Вольтера. Версію зв'язку з Сенекою вперше запропонувала Х.Пеленська, див. *Пеленська Х.* Польська легенда про Мазепу // Віднова. – 1985. – №3. – С.79–86.

живописців. Усі вони знали ставлення Вольтера та Байрона до теми, але не всі сприймали цю історію серйозно¹⁹.

Історики навіть більш скептично ставилися до цієї історії, ніж письменники. М.Костомаров (1817–1885 рр.), який написав першу повну біографію І.Мазепи й судив його досить суворо, переповів історії Пасека, Отвіновського та не представив свого ставлення до них, зауваживши лише, що маловірогідно, аби І.Мазепа повернувся в Україну внаслідок цієї події²⁰. У 1930-х рр. І.Борщак та Р.Мартель стверджували, що в мемуарах Пасека неможливо відрізнити реальність від домыслів, та просто називали цю історію малоймовірною «вигадкою»²¹. Головний український еміграційний історик періоду «холодної війни» О.Оглоблин (1899–1992 рр.), який створив найбільш науковий портрет І.Мазепи, просто проігнорував цей епізод. Американський історик К.Меннінг у своїй дещо романтизованій біографії гетьмана англійською мовою, котра вийшла в той самий період, не поставився до цієї історії серйозно. Пізніше, а саме з часу розвалу СРСР й появи незалежної України, троє найбільш шанованих біографів І.Мазепи – С.Павленко, Д.Журавльов, Т.Таїрова-Яковлева – відкинули її²². З іншого боку, під час «холодної війни» авторитетний англійський спеціаліст із польської історії XVIII ст. Л.Р.Левіттер уважав, що немає причин сумніватися у Пасековій історії, а отже у правдивості Вольтера, особливо тому, що ця історія була підтверджена Отвіновським, якого він уважав (можливо, помилково) незалежним джерелом²³. В Україні одна з найвідоміших істориків Н.Яковенко у своєму загальному курсі коротко розповіла історію Пасека, ніяк її не оцінюючи²⁴. Отже історія, яка завдяки Вольтеру стала добре відомою європейській публіці того часу та яку трохи пізніше підхопив Байрон, залишається дещо непроявленою, хоча вона певним чином відображає гадану схильність І.Мазепи до любовних пригод упродовж усього життя, які, очевидно, часто мали абсолютно непередбачувані наслідки, нерідко політичні за своїм характером, хоча дехто ставить це під сумнів²⁵.

¹⁹ Існує багато праць із цього питання, яке виходить за рамки параметрів цієї статті. Див., напр. *Babinski Hubert F.* (1974). *The Mazepa Legend in European Romanticism*. New York: Columbia University Press, та детальний огляд цієї роботи В.Вайнтраубом, див. *Weintraub Wiktor.* (1976). [Review of the book *The Mazepa Legend in European Romanticism* by Hubert F. Babinski]. *Keats-Shelley Journal*, 25, 176–179. Також див. *Smyrniw Walter.* (n.d.). *Hetman Ivan Mazepa in Life and Literature*. Retrieved from <http://uoc.ca/pdf/reflections/Mazepa%20Life%20&%20Lit%20Final%20Draft%20web.pdf> та *Pauls John P.* (1964). *Musical Works Based on the Legend of Mazepa*. *Ukrainian Review*, 2(4), 57–65; також див. *Мазепа*, гетьман український: у поетичних образах корифеїв української літератури від Шевченка до Сосюри / Ред. У.Скальська. – Дрогобич, 2007. – С.307. Я використував перше видання лорда Байрона, *Byron George Gordon.* (1819). *Mazepa: A Poem*. London: John Murray, особливо pp.1–9.

²⁰ *Костомаров Н.И.* Мазепа. – Москва, 1992. – С.20–23. Уперше опублікована в 1882 р. Щодо трактування М.Костомаровим особи І.Мазепи загалом див. *Thomas Prymak.* (1996). *Mykola Kostomarov: A Biography*. Toronto: University of Toronto Press, особливо pp.176–177.

²¹ *Borschak & Martel.* *Vie de Mazepa.* – pp.9–10.

²² Я використував наступні видання: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К., 2003. – 495 с.; *Manning.* – pp.42–45; *Павленко С.* Іван Мазепа. – С.29–35, *Журавльов Д.В.* Мазепа. Людина... – С.17–18, *Таїрова-Яковлева Т.* Мазепа. – С.19.

²³ Див. *Lewitter.* – р.590, який називає Пасека «польським колегою Самуеля Пепіса».

²⁴ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид. – К., 2006. – 401 с.

²⁵ Інші «романи», в яких було помічено гетьмана: (як молода людина) з Оленою Ковалевською, дружиною судді Яна Загоровського, який, на думку деяких істориків (І.Каманіна та ін.), призвів

Інші аспекти зображення Вольтером Мазепа були загалом підтверджені наступними дослідженнями. Зокрема його поява в таборі Карла лише з кількома тисячами послідовників, «більше схожого на втікача, ніж на могутнього союзника», відлунювалася в науковій літературі, як в українській, так і в російській. Твердження Вольтера про те, що українське населення добре поставало шведський табір, було, однак, більш суперечливим. Українські історики, як правило, зосереджуються на режимі терору, що його Петро розв'язав в Україні у відповідь на Мазепину «зраду» (це потягнуло за собою подальші невдачі). Тоді як російські та радянські історики, українські радянські історики включно, загалом стверджували, що українське населення не симпатизувало шведам та відмовилося підтримувати загарбників²⁶.

«Історія Російської імперії за Петра Великого» дуже відрізняється від «Історії Карла XII». У той час як друга була біографією з акцентом на особистості та амбіціях шведського короля, перша стала загальною історією Росії періоду Петра з набагато меншим акцентом на особистості володаря. Вольтер, схоже, усіяко уникав обговорення цього аспекту з причин, про які йтиметься нижче. Книжка про Карла фокусувалася на війні та політиці, праця про Петра – на економічних, релігійних, адміністративних, соціальних реформах; перша була про нерозважливу гонитву за імперією, друга – про терпляче будівництво імперії. Обидві праці відображали загальний підхід Вольтера як «філософського історика» з уроками для широкої громадськості, а саме в першій – нерозважливості невинуватих амбіцій і непотрібної війни, натомість у другій – мудрість удаваного соціального реформатора та «законодавця», який нібито використовував війну лише як засіб для отримання результату. На власну думку Вольтера про ці дві його праці, «історія про Карла – була розважальною, а про Петра – повчальною»²⁷.

В «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтер значно змінив свою інтерпретацію І.Мазепа та козацької України. Ці теми коротко розглядалися у двох окремих частинах першого тому: у загальному географічному огляді Російської імперії на початку праці, а потім, зовсім по-іншому, у розповіді про завоювання Карлом України в 1709 р. наприкінці книжки. На найперших сторінках цієї праці Вольтер зробив деякі загальні зауваження

до явного наклепу Пасека (див. *Павленко С.* Іван Мазепа. – С.35); як літня вже людина: з молодою Мотрею Кочубей, у результаті чого її батько викрив його перед царем як зрадника, та з прихильницею Лецинського княгинією Анною Дольською, що, по суті, були політичними відносинами й урешті-решт посприяли його переходу до Карла XII. Для деяких загальних зауважень із цього приводу, що, однак, ставить під сумнів вірогідність репутації І.Мазепа як «Дон Жуана», див. *Тарасова О.* Жінки у житті Івана Мазепа: міф і реальність // *Дніпро*. – 2001. – №9. – С.129–132. Також див. *Koropecky Roman.* (1990). *The Slap, the Feral Child, and the Steed: Psek Settles Accounts with Mazepa.* *Harvard Ukrainian Studies*, 14(3–4), 413–426.

²⁶ Пор., напр., *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа... особливо розділ «Московський терор на Україні», с.284–292 та його стаття про І.Мазепу, *Ohloblyn O.* (1993). *Mazepa, Ivan. Encyclopedia of Ukraine.* (Vol.3). Toronto: University of Toronto Press. – pp.353–355 з *Павленко Н.И.* Пётр Великий (Москва, 1990), особливо розділ «Измена Мазепы», с.261–291; *Дядиченко В.А.* Мазепа Іван Степанович // *Радянська енциклопедія історії України*. – Т.3. – К., 1971. – С.67 (який дійшов дещо спрощеного висновку, що «люди не підтримували зрадника»).

²⁷ *Voltaire.* *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand, Avant-propos*, – p.353; *Mervaud.* (Ed.). *OC*. – p.414.

щодо топоніміки, географічних назв, які заглиблювались у саму концепцію того, чим насправді були «Росія» та «Україна».

На цих сторінках Вольтер писав, що він знайомить читача з історією Росії чи Росій («de la Russie ou des Russies»), і що ця назва була давньою та на деякий час вийшла з ужитку на користь нового терміна «Московія» («Moscovie»), тому що ім'я столиці імперії, більшої, ніж Рим чи Дарій, було спочатку Москва. Після чого Вольтер стверджував, що термін «Russie» знову поширений, проте не пояснював причин. Це твердження було важливим для читача XVIII ст., тому що термін «Московія» все ще був у вжитку, як і розуміння, що поняття «Russie», принаймні для деяких спостерігачів, таких, як географ Беллефорест або картограф Боплан, землі сьогоднішньої України, були справжньою «Russie», тоді як царство на північному сході було просто «Московією». Таким чином навіть сама назва книжки Вольтера стала дещо інноваційною, визнаючи, наприклад, що зміст терміна «Russie» змінювався, можливо, беручи до уваги факт, що на той час він складався з кількох різних земель, котрі претендували на цю назву. Французький історик знову коротко звернеться до цієї теми, коли він обговорюватиме тему України, і якою вона була²⁸.

Вольтер розпочав свій опис України зі спостереження, що вона також називалася «Малою Росією» («la petite Russie») або «Червоною Росією» («la Russie rouge»), яку розділяє річка Дніпро, котру стародавні греки називали «Борисфен». Потім він навів кілька коротких історичних зауважень. Вольтер визнавав, що не має жодного уявлення про те, звідки прийшли слов'янські предки мешканців цієї країни: вони просто з'явилися на історичній сцені як завойовники і встановили тісні зв'язки з греками, які, своєю чергою, сильно вплинули на стародавній Київ. Фактично це місто, за його ствердженням, виникло як колонія візантійських імператорів. Воно процвітало до монгольського або «татарського» завоювання. Про тогочасних мешканців Вольтер писав:

«Українці, яких називають козаками (les Ukrainiens qu'on nomme Cosaques) – це строката суміш колишніх роксоланів, сарматів і татар. Ця територія була частиною стародавньої Скіфії. Рим і Константинополь підкорили величезні території, та не спромоглися досягти рівня України щодо родючості ґрунту. Природа намагається принести користь українцям, та вони не відповідають їй. Існуючи на плодах землі, яка дуже мало культивується, але є родючою, ще більше залежать вони від грабіжництва, невпинно прагнуть здобути те, що є ціннішим понад усе, а саме – свою свободу – і все ж таки служили по черзі обом, і Польщі, і Туреччині, вони врешті-решт здалися Росії в 1654 р., насправді не поступаючись багато чим, та Петро підкорив їх»²⁹.

²⁸ Див. обговорення в *Mervaud*. (Ed.). OC. – p.421–424, особливо n.12 і n.20. У більш загальному сенсі див. *Uhryn Kaléna*. (1975). La notion de «Russie» dans la cartographie occidentale (XVI–XVIIIe siècle). Paris-Munich: Institut ukrainien des sciences économiques, and *Kordan Bohdan S.* (Ed. & Comp.). (2008). The Mapping of Ukraine: European Cartography and Maps of Early Modern Ukraine, 1550–1799 = Kartohrafuvannia Ukrainy: Evropeiska kartohrafiia ta karty rannomodernoï Ukrainy, 1550–1799. New York: The Ukrainian Museum.

²⁹ *Voltaire*. Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand, p.364; tr. – p.47; *Mervaud*. (Ed.). OC. – pp.449–450.

Після цього Вольтер описував уряд та адміністрацію козацької України, яка керувалася виборним «гетьманом» і поділялася на десять полкових «округів». Влада гетьмана була подібною до влади західноєвропейських губернаторів в регіонах, які мали «особливі привілеї». Щодо релігії Вольтер помилково вважав, що люди цієї країни були язичниками та мусульманами і прийняли католицизм за часів панування поляків, а потім православну віру – коли опинилися під росіянами. Завершував свій опис автор кількома зауваженнями про запорозьких козаків, котрі жили «за порогами» (походження їх імені) Дніпра: вони були розбійниками, відважними лицарями з великої дороги, що жили у своїй колонії без жінок, дотримувалися православної віри, служили російській армії та (як зловісно завершував історик) «горе було кожному, хто потрапить в їхні руки»³⁰.

У своїй розповіді про Карла та Полтаву Вольтер знову повернувся до України й зауважив, що на «дивне» рішення шведського короля прийти у цей край його надихнув І.Мазепа, «якому було сімдесят років»:

«Не маючи дітей він, мабуть, мусив бажати лише одного – закінчити свої дні у спокої. Вдячність мала б також забезпечити його прихильність до царя, кому він був зобов'язаний своїм становищем, але чи він мав справжні підстави нарікати на цього монарха, чи, може, він був засліплений ім'ям Карла XII, або просто бажав незалежності, він зрадив свого благодійника й таємно перейшов до короля Швеції, обманюючи себе тим, що змусить цілий свій народ підтримати свій бунт. (Il avait trahi son bienfacteur, et s'était donné en secret au roi de Suède, se flattant de faire avec lui révolter toute sa nation)»³¹.

Після цього Вольтер повторював розповідь, наведену в його попередній книжці: обіцянки І.Мазепа, українська підтримка й постачання та поява гетьмана, схожого більше на втікача, ніж на володаря. Але тон його інший. Тепер Вольтер стверджував, що це були в основному шведи, а не росіяни, які спустошили українські міста й села, і що Карла просто «обдурили» тим, що українське населення, мовляв, підніметься проти московитів. Вольтер закінчив яскравим, але дуже негативним описом запорозьких козаків, чий ватажок, Кость Гордієнко, зустрівся з І.Мазепою. «Двоє варварів» порадилися і союзний договір було укладено. Та підтримка І.Мазепа й запорожців не принесли нічого доброго Карлові – він зазнав поразки під Полтавою, після якої Петро здобув можливість продовжувати свої реформи та, за словами Вольтера, «контролювати велику частину світу»³².

³⁰ *Voltaire*. Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand, p.365; tr. – p.47–48; *Mervaud*. (Ed.). OC. – pp.450–452.

³¹ *Voltaire*. Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand, pp.461–462; tr. – p.132; *Mervaud*. (Ed.). OC. – pp.669–670.

³² «Це дало цареві свободу цивілізувати велику частину світу» («Elle a donné au Czar la liberté de policer une grande partie du monde»); *Ibid.* – pp.463–468, 472; tr. – pp.132–137; *Mervaud*. (Ed.). OC. – pp.673–688, особливо p.688. Дженкінс перекладає це останнє зауваження як «цивілізувати велику частину світу», що може здатися деяким перебільшенням перекладача, хоча у цілому Вольтер, очевидно, саме це мав на увазі.

Зміна ставлення до І.Мазепи й України у цих двох розповідях самоочевидна. У першій праці Україну змальовано як країну, що завжди прагнула бути вільною; у другій – це батьківщина варварських козаків, котрі заслужили своє придушення, щоб Петро міг поширити власні реформи та цивілізувати більшу частину світу. У першій книжці І.Мазепа – талановитий, працьовитий і мудрий правитель, який жадав свободи для своєї землі; у другій – нерозумний чоловік, котрий помилково вважав, нібито всі його співвітчизники підуть за ним. Знову ж таки, у першому випадку він «вірний» Карлові, незважаючи на спокуси Петра; у другому – просто «зрадник» свого благодійника-царя.

Однак найбільш дивним для сучасного дослідника української історії стало пізніше представлення Вольтером І.Мазепи як «варвара», котрий зовсім не дбав про культуру, і водночас вихваляння французьким автором Петра як нової провідної зірки «цивілізації». Насправді ж гетьман був добре освіченим і грічним космополітом, котрий знав латину, якому вдалося зачарувати майже всіх, із ким він був у контакті, включаючи царя. Натомість сам Петро був погано освіченим, хамуватим, жорстоким деспотом із запальним темпераментом, якого всі боялися. Обидва знали щось про Західну Європу, та І.Мазепа знав її краще. Обидва сприяли навчанню й підтримували мистецтво – І.Мазепа тим, що підняв Могилянський колеґіум до статусу академії, будівництвом храмів та інших споруд, оновленням великої церкви Святої Софії в Києві; тоді як Петро заснував Російську академію наук, побудував Санкт-Петербург і зосередив зусилля на технологічному, особливо військовому розвитку своєї країни. Але І.Мазепа також був поетом та великим бібліофілом, як Фрідріх Великий, або ж і сам Вольтер; Петро, однак, віддавав перевагу верфі й майстерні перед бібліотекою та архівом, і його літературні зусилля не виходили за рамки простого ведення щоденника своєї діяльності. Ураховуючи все це, можливо, було б більш доречним називати І.Мазепу «цивілізованою» людиною, а Петра – «варваром», однак такі ярлики належно перестали вживатися останнім часом. У будь-якому випадку ці неприємні характеристики, що спотворили другу книжку Вольтера, були майже повністю відсутні в першій, а саме вона завжди залишалася найпопулярнішою в Європі, за винятком Росії³³.

У світлі обговорюваного виникає питання: що змусило Вольтера змінити інтерпретацію української історії? Чи це було просто плином часу і дозрілим чуттям історії та пропорцій? Чи це було поступовим нагромадженням нових

³³ Іронія пізнішого вольтерівського помилкового зіставлення також була втрачена багатьма сучасниками, які займаються Росією. Наприклад, більшість нещодавніх біографів Петра просто проігнорували «цивілізовану» сторону І.Мазепи, зосередившись, звичайно, на реформах царя. Для правильного розуміння цього питання треба звернутися саме до української історії. Напр., короткі зауваження О.Субтельного, див. *Subtelny Orest*. (2009). *Ukraine: A History* (4th ed.). Toronto: University of Toronto Press. – pp.160–161, 195–196, який пише про «Мазепинське або козацьке бароко» та *Magocsi Paul Robert*. (2010). *A History of Ukraine: The Land and its Peoples* (2nd ed.). Toronto: University of Toronto Press. – pp.272–274, котрий підсумовує «тверду прихильність Мазепи до освіти та мистецтва». Цю тему розглянуто набагато докладніше у працях українською мовою. Див., напр., *Шевчук В.* Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К., 2006. – 461 с.

доказів, які привели до іншого аналізу і змінили висновки? Чи, знову ж, існували більш буденні, щоб не сказати ниці, причини цих його нових інтерпретацій? Насправді, схоже, це було поєднанням усіх трьох факторів, хоча останній видається надзвичайно важливим.

Фактом є те, що Вольтерова «Історія Російської імперії за Петра Великого» писалася на замовлення. Після кількох років зростаючого інтересу до цієї теми й повторних звернень до російського двору, Вольтер нарешті був найнятий дочкою Петра – імператрицею Єлизаветою, для того, щоб написати історію свого батька та його часів. Вона заплатила за роботу та частково підтримувала матеріалами, наданими їй її емісарами, особливо графом І.Шуваловим, котрий здійснював загальний нагляд над проектом. Через нього Вольтер мав можливість, хоч і з деякими труднощами з огляду на війну, що точилася тоді в Європі, отримати матеріали, зібрані різними російськими вченими, такими, як Г.Ф.Мюллер, М.Ломоносов. Не може бути жодних сумнівів у тому, що вони (Мюллер – німецький академік, який самою своєю посадою був зобов'язаний реформам Петра; Ломоносов – запеклий російський ерудит і націоналіст, котрий обурювався німецьким впливом, але теж захоплювався Петром), а також космополіт Шувалов – усі вони підштовхували Вольтера в певному напрямі, хоча самоцензурування, безумовно, відіграло велику роль. Необхідно пам'ятати, що царський двір за правління Єлизавети був творінням Петровських реформ і, як наслідок, просто ідеалізував цього царя з залізною волею. Таким чином, Вольтер просто не міг вільно обговорювати неприємні та незручні предмети, такі, як шокуюча жорстокість Петра, його грубі манери та п'яні витівки, коли, як тепер відомо, він висміював православну віру. Вольтер також не міг удаватися в подробиці щодо походження Петрової дружини та наступниці – Катерини І, або відкрито й відверто обговорювати очевидне вбивство Петром свого єдиного сина Олексія. Крім того, російський двір ненавидів ворогів Петра, і І.Мазепа виявився тим противником, котрий найдужче розгнівав царя. Незважаючи на те, що, наскільки нам відомо, більша частина матеріалів, що їх отримав філософ, не містили жодної оцінки І.Мазепи та його повстання, і дещо, можливо, він не отримав вчасно для включення в перший том своєї історії, для цієї конкретної публіки гетьман навряд чи міг бути зображений інакше, ніж лихий «зрадник» Росії. Зрештою Вольтер зайняв саме цю позицію. Звичайно, історію з погрозою п'яного Петра посадити І.Мазепу на палю було також виключено з оповіді. Крім того, Вольтер називав тепер Україну «Малою Росією», яка належала до нової Російської імперії, створеної Петром, а отже не могло бути ніякої дискусії про землю, що «завжди прагнула бути вільною»³⁴.

³⁴ Для того, щоб побачити, до якої міри Вольтер піддавався цензурі російського двору, зокрема через І.Шувалова, див. його лист останньому з Ферні (Ferney) від 11 червня 1761 р. в *Oeuvres historiques*, – pp.598–602; tr. – pp.252–255, де Вольтер використовує свою звичайну іронію (щоб не сказати сарказм), аби захистити деякі свої погляди від російської критики. Проте у цьому листі він, знаючи, здається, де лежать його інтереси, не зупиняється на основних проблемах, не кажучи вже про українське питання, обговорюючи лише певні деталі. Про вплив, зокрема, М.Ломоносова див. коротке обговорення в *Wilberger. Voltaire's Russia*. – pp.36–49, особливо р.49, та більш детальне в *Mervaud. (Ed.). OC*. – pp.101ff., яке також зачіпає відносини

Звичайно, це не означало, що Вольтер був нечесним лицеміром, який писав речі, в які не вірив. Він дійсно вірив у показний геній Петра та нібито чудодійне перетворення ним Росії з «варварської півночі» на «цивілізовану» країну. Вольтерові гімни слави новій Росії були щирими. Про це свідчить той факт, що він хвалив програму реформ та вестернізації Петра вже в 1731 р., у своїй книжці про Карла XII, тобто задовго до того, як почав працювати на російський двір. Крім того, коли його шанувальник і кореспондент, молодий принц Пруссії Фрідріх II (якого також називали «Великим») сказав йому, що цар-реформатор був ніким іншим, як деспотом, котрий довів деспотизм до краю, що він був «героїчним привидом» («*fantôme héroïque*»), створеним необізнаними іноземцями, будучи насправді малодушним, брутальним, жорстоким і ненависним навіть для своїх підданих, Вольтер уважав за краще відкинути ці думки, указуючи на створення Петром нових міст (включно з новою столицею), нового флоту, поширення релігійних реформ і розвиток мистецтва та наук. Можливо, Петро був менш доблесним на війні, ніж Карл, і, буквально, менш тверезим у своїй особистій поведінці, але війна не була тим, що особливо захоплювало Вольтера, і на його думку, особисте життя царя можна було просто оминати. Навіть у своїй історії про Карла XII, як зауважує К.Вілбергер, фахівець із «вольтерівської Росії», французький історик був «найбільш філософським, коли говорить про Росію»³⁵. Більше того, особливо в «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтер, схоже, щиро вважав, що він займає помірковану позицію посередині між деякими найекстремальнішими критичними зауваженнями щодо Росії, які з'явилися під час Семирічної війни, та Ломоносовськими хвалебними панегіриками, присвяченими Петрові, що їх йому надіслав І.Шувалов. Таким чином його зміненна думка щодо І.Мазепи та української свободи могла також певною мірою відображати чесні й самостійно сформовані сентименти Вольтера, а не просто загальний вплив Санкт-Петербурга³⁶.

Вольтера з Шуваловим і російським двором загалом та підкреслює проблеми комунікації між філософом і росіянами. Деякі відповідні французькі тексти листування Вольтера зібрані в *Шмурло Е. Вольтер и его книга, passim*.

³⁵ *Wilberger. Voltaire's Russia*. – pp.29–32. Також див. *Haintz Otto*. (1962). *Peter der Grosse Friedrich der Grosse und Voltaire: zur Entstehungsgeschichte von Voltaires 'Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand'*. Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur та *Mervaud*. (Ed.). OC. – pp.9–16. Будівництво Санкт-Петербурга – особливо доречний приклад зацікавленості Вольтера реформами Петра. Він, схоже, не знав про це, але складне, небезпечне й надзвичайно дороге зведення цього міста на болотистих землях біля Балтики здійснювалося частково силами українського козацтва, козаки надзвичайно постраждали на цих роботах, що стало однією з багатьох причин невдоволення українців царем. В Україні зазвичай говорили, що «Петербург було збудовано на козацьких кістках». Див. *Kravtsiv B. & Pavlenko N.* (1993). *Saint Petersburg. Encyclopedia of Ukraine*. (Vol.4). Toronto: Toronto: University of Toronto Press, – p.507. Вольтер, однак, неухильно зменшував ці втрати, водночас його захоплення Петром зростало. У своїй *L'histoire de Charles* він указував, що число загиблих було 200 тис.; в *Anecdotes sur Czar Pierre le Grand* (1748) зменшив до 100 тис. і нарешті в його *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand* узагалі немає натяку на примусову працю, а люди, які загинули тут – просто аморфне «жахливе число» («*nombre prodigieux*»). Див. обговорення в *Wilberger. Voltaire's Russia*. – p.104. Слід також зазначити, що ці надзвичайно непопулярні призови на північне будівництво було зроблено після 1709 р., тобто після провалу повстання І.Мазепи. Щодо всіх цих зв'язків Вольтер, здається, перебував у стані блаженного невідання.

³⁶ Див. особливо дискусію в *Mervaud*. (Ed.). OC. – pp.119–122.

Це стає очевидним, коли поглянути на переробку Вольтером деяких частин «Історії Карла XII», які не могли контролюватися Єлизаветою, І.Шуваловим чи імператорським двором. Стосовно України він зробив тільки одне значне і промовисте виправлення – додав довгий параграф, в якому ганьбив те, що вважав брутальністю й варварством запорозьких козаків³⁷. Це доповнення, яке Вольтер найімовірніше зробив цілком самостійно, дуже точно відображало його нову тему російської «цивілізації» проти українського «варварства». Та це не було категорично.

Той факт, що Вольтер нічого іншого не змінив стосовно України у своїй «Історії Карла XII», вірогідно, підтверджує думку, що французький історик залишився вірним власному переконанню, що І.Мазепа в душі був доброчесною людиною, яка дуже переймалася долею своєї країни, і що насправді Україна завжди прагнула свободи. Уривки, котрі стосуються цих конкретних моментів, залишилися абсолютно незміненими. Причому навіть у своїй «Історії Російської імперії» Вольтер обійшов питання так званої «зради» І.Мазепи, пропонуючи більш ніж одне пояснення його переходу до Карла, не виключаючи, що вірогідною причиною гетьманового незадоволення царем було справжнє прагнення до політичної свободи власної країни. Таким чином, незважаючи на зміну тону у своїй праці про Росію, принаймні щодо питання України, Вольтер не продався повністю І.Шувалову та російському двору³⁸.

Хоча у Західній Європі «Історія Російської імперії» Вольтера ніколи не досягла популярності на рівні з «Історією Карла XII», її схвально зустріли багато знаних філософів, у тому числі Дідро та Д'Аламбер, а у самій Росії перший том привітала імператриця Єлизавета, яка негайно надіслала французькому авторові велику суму грошей, очевидно як символ її вдячності³⁹. Хоча, слід зазначити, що дочка Петра ніколи не удостоїла філософа честі написати йому особисто, лише передала коротке повідомлення через свого посередника І.Шувалова. Проте після публікації другого тому її наступниця Катерина II була набагато більш привітною. Вона негайно розпочала тепле листування з істориком, що зрештою складалося з понад 180 листів. Катерина була, звичайно, дуже задоволена тим, як Вольтер зобразив Петра і його «нову» імперію, володаркою якої вона зараз була і збиралася продовжувати те, що революційний цар розпочав. Схоже, нова імператриця та філософ погодилися щодо певних основних принципів. Біограф Вольтера Рене Помо дійшов висновку, що так званий «бронзовий кінь», величезна статуя-святилище Петра, що її звала у

³⁷ *Voltaire. Histoire de Charles XII.* – p.159; tr. – p.128; *von Proschwitz.* (Ed.). OC. – p.345. Поп., напр., 1732 текст в *Mr. DEV [Voltaire].* (1732). *Histoire de Charles XII roi de Suède.* (2nd ed.). Basle: Christophe Revis. – pp.141–142.

³⁸ *Subtelny Orest. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason.* (1978). *Harvard Ukrainian Studies*, 2(2), 158–183 стверджував, що поняття «зрада» неможливе без ідеї «держави», особливо сучасної держави, яка заявляє про вищу лояльність особи. Можливо, що Вольтер використовував цей термін якраз у цьому конкретному сенсі (він, безумовно, захоплювався нібито «ною» державою, яку, на його думку, будував Петро), хоча ця тема вимагає подальших досліджень.

³⁹ Див.: *Акимова А.* Вольтер. – С.270–271 та більш загально *Wilberger.* *Voltaire's Russia.* – pp.199–273, особливо p.235.

російській столиці Катерина II, була, по суті, нічим іншим, як «монументальним перекладом Вольтерівського “Петра Великого”»⁴⁰.

Однак похвала не була універсальною ані в Росії, ані у Західній Європі. Таким чином у Росії та Німеччині такі фахівці, як М.Ломоносов, Г.Ф.Мюллер чи Бюшинг виокремили багато моментів, так правдоподібно зображених Вольтером. Стосовно, зокрема, України, вони критикували філософа на тій підставі, що він навіть не знав, що слово «slava» перекладається зі слов'янських мов як «слава» (вважається джерелом назви «слов'яни»); не розрізняв «Малої» та «Червоної» Росії; «винайшов» нібито грецьке походження Києва; не знав, що українці завжди були християнами грецького обряду; уважав, що фактично всі українці були козаками, тоді як багато з них насправді були землеробами або мешканцями міст; думав, що всі українці жили грабіжництвом, тоді як це, на думку критиків, було справедливим лише стосовно запорожців. Вольтер також не знав, що цих запорожців очолював «отаман», а не власний «гетьман». Ці викриття могли здаватися нічим іншим, ніж науковою педантичністю, утім вони вказали на незнання чи небалість французького історика⁴¹.

Тим часом на Заході критика вийшла далеко за межі простої педантичності. Тут із загальною позицією Вольтера не погоджувалися кілька важливих персон. Можливо, його найважливішим критиком щодо цього був Жан-Жак Руссо (1712–1778 рр.), який у восьмому розділі другої книги свого «Соціального контракту» («Contrat Social») заявив, що позитивний портрет Росії та її царя, змальований його колегою, був абсолютно оманливим. Як і Фрідріх Великий, Руссо звернув увагу на брутальність Петра при здійсненні його реформ, безперервний «варварський» характер російського суспільства, тривалий брак свободи. Зокрема, уважав Руссо, Вольтер зігнував те, що сам він уважав базовою російською національною рисою, яка гальмувала велику позитивну реформу⁴². Питання національного характеру набуло ваги

⁴⁰ *Pomeau René, et al. (Eds.). Voltaire en son temps. (Vol.4). – p.125.*

⁴¹ Із критичними заявами М.Ломоносова про історію Вольтера можна ознайомитися в *Müller and Büsching в Шмурло Е. Вольтер и его книга. – С.282–287.*

⁴² Див. особливо *Rousseau Jean-Jacques. (1964). Du Contrat Social. In Oeuvres complètes. (Gagnebin, Bernard & Raymond, Marcel, Eds.). (Vol.3). Paris: Gallimard. – pp.349–472, особливо р.386 та обговорення в Wilberger. Voltaire's Russia. – pp.199–273.* Цікаво відзначити, що одне з найважливіших досліджень Руссо та національного характеру зробив О.Шульгін (1889–1960 рр.), український емігрант, котрий жив у Франції. Див. *Choulgine Alexandre. (1937) Les origines de l'esprit national moderne et Jean Jacques Rousseau. Annales Jean-Jacques Rousseau, 25, pp.1–285.* На іншому рівні покоління істориків, яке прийшло на зміну Вольтеру, також було набагато критичнішим у своїх судженнях щодо філософа. Наприклад П'єр Чарльз Левеск (1736–1812 рр.), французький історик, котрий кілька років прожив у Росії, у своїй праці *Levesque Pierre Charles. (1783). Histoire de Russie. (Vols.1–6). Paris: Yverdon (Vol.4) указував на те, що Вольтер просто проігнорував ті зміни в Московії, що мали місце перед Петром, таким чином перебільшуючи його роль у російській історії. Він звинуватив свого попередника в тому, що той елементарно «продався російському двору» (*Wilberger. Voltaire's Russia, p.253*), тоді як угорський підданий Йоганн Крістіан фон Енгель (1770–1814 рр.), зміло використавши шведські та російські джерела, створив дуже збалансований портрет І.Мазепи, який був не схожий на той, що його намалював Вольтер, див. *Engel Johann Christian von. (1796). Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir. Halle: Bey Johann Jacob Gebauer. – pp.321–322.* Щодо останнього див. мое есе *Prymak Thomas. (1998). On the 200th Anniversary of the Publication of Johann Christian von Engel's 'History**

в наступному столітті, коли в Росії різні «західники» слідом за Вольтером захоплювалися Петром, у той час як так звані «слов'янофіли» були набагато критичнішими щодо нього та стверджували про існування іншого шляху для Росії, її особливе місце у світі⁴³. У цьому ж столітті українська реакція щодо Вольтера була дещо іншою.

Дев'ятнадцяте століття стало часом українського пробудження, коли після віку репресій українська думка знову почала пробиватися через імлу царської цензури. В анонімній «Історії русів», першій праці історичної та, можливо, наукової думки, яка широко розповсюджувалась як рукопис серед української шляхти Лівобережної, або Східної, України, де колись панував І.Мазепа, «видатний філософ і письменник» Вольтер був схвально цитований, а його «Історія Карла XII» багато цитувалась, щоб довести волелюбність українців та обґрунтованість їхніх прагнень до автономії, якщо не повної незалежності. «Історія русів» пояснювала причини, чому І.Мазепа хотів української незалежності (що не могло обговорюватися в допущених до друку публікаціях), але у своєму ставленні до нього автор був дещо стриманим, навіть приймаючи розповідь Вольтера про польське походження гетьмана, як це і вважалося загалом російською думкою⁴⁴. Майже півстоліття ця «Історія русів» таємно розповсюджувалась як рукопис, поки її нарешті не надрукували в 1840-х рр., але здавалося, що вона вплинула на цілі покоління українців в їхньому ставленні до І.Мазепа, якщо не до Вольтера. Гарним прикладом цього впливу став український поет Тарас Шевченко, який читав «Історію русів» та, схоже, дуже захоплювався спробою І.Мазепа домогтися української незалежності. Т.Шевченко був більш обережним у своєму ставленні до Вольтера, пишучи з іронією про його тісні стосунки з наступницею Єлизавети – російською імператрицею Катериною II, яку українці дуже не любили за те, що вона відновила кріпацтво в їхній країні після того, як воно було відсутнє понад століття⁴⁵.

Революція 1917 р. тимчасово відкрила новий обшир для української науки. Як уже згадувалося, І.Борщак надрукував свою працю про Вольтера в Києві. Та завеса цензури жорстко опустилася. У часи сталінізму вчені, які створили промазепівську або просто незалежну наукову літературу, стали вигнанцями. Упродовж цього періоду емігранти (такі, як І.Борщак у Франції, Б.Крупницький у Німеччині та Д.Дорошенко у Празі та Варшаві)

---

of Ukraine and the Ukrainian Cossacks'. *Germano-Slavica*, 10(2), 55–62. Але після Левеска та Енгеля дискусія про національний характер стала найважливішою.

⁴³ Див. *Wilberger*. *Voltaire's Russia*. – p.235ff.

⁴⁴ Щодо тексту російською мовою див. *История Русов или Малой России*. – Москва, 1846. – С.184, 200; фоторепр.: К., 1991. – С.184, 200; Обговорення цих уривків в *Borschak Élie*. (1949). *La légende historique de l'Ukraine: Istoriija Rusov*. Paris: Institut d'études Slaves. – pp.151–152. Також див. *Kohut Zenon E.* (1988). *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760–1830s*. Cambridge, Mass: Harvard Ukrainian Research Institute. – pp.272–273.

⁴⁵ *Pauls John P.* *Shevchenko on Mazepa*. (1968). *Ukrainian Review*, 15(3). 59–65; Вольтер // Шевченківський словник: У 2 т. – Т.1. – К., 1976. – С.136. Про роль Катерини II у відновленні кріпосного права в Україні див. *Subtelny Orest*. *Ukraine: A History*. – p.184; *Magocsi Paul Robert*. *A History of Ukraine...* – p.338.

опублікували прихильні щодо гетьмана матеріали західноєвропейськими мовами⁴⁶. Щодо Вольтера, то в період «холодної війни» Р.Смаль-Стоцький (1893–1969 рр.), український філолог, який жив на той час в Америці, навіть вірив у те, що французький філософ був настільки прихильним до України, що нібито написав власну «Історію України» (безумовно, це здивувало б фахівців у всьому світі, котрі займаються Вольтеровою спадщиною)⁴⁷.

Між тим у СРСР офіційне ставлення до Вольтера було також позитивним, хоча з цілком інших причин. У радянській державі І.Мазепу сприймали винятково як «зрадника» обох, російського й українського, народів. Вольтера загалом вітали за його «прогресивне» ставлення до релігії й політики, тобто як ворога християнства та «феодальної» соціальної системи. Хоча й визнавалося, що він підтримував ідею Бога, аби тримати «неосвічені» маси під контролем, а «освічений деспотизм», а не демократію, уважав найкращою формою правління того часу. З огляду на прихильність Вольтера до «нової» Російської імперії, створеної Петром, його «Історія Російської імперії за Петра Великого» часто цитувалася, натомість «Історія Карла XII» значною мірою ігнорувалася, особливо у працях для українських читачів (як, наприклад, у загальній українській енциклопедії брежневських часів⁴⁸). Така ситуація тривала до початку реформ М.Горбачова, коли цензура значно послабилася.

Лише з часом ситуація повністю змінилася. Зі здобуттям Україною незалежності в авторитетній історичній енциклопедії у статті про Вольтера було згадано про обидві його «Історії», що стосувалися України, і навіть цитувалися слова французького автора про те, що країна завжди прагнула свободи⁴⁹. Отже ставлення до Вольтера та його інтерпретації ранньої історії України XVIII ст., включно з гетьманом І.Мазепою, змінювалося разом із політичними умовами залежно від епохи та місця.

Загалом, однак, немає жодних сумнівів у тому, що думки Вольтера про І.Мазепу та його час, незважаючи на їх стислість, були надзвичайно впливовими в Європі. Ці погляди стали, безумовно, як позитивними, так і негативними. З одного боку, у своїй «Історії Карла XII» Вольтер вихваляв І.Мазепу, бачив його добродієм і талановитим, вірним своїй країні та своєму новому союзникові Карлові XII, відданим українській незалежності, яку він пов'язував з ідеєю свободи. З іншого боку, через тридцять років після цього у своїй «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтер побачив деяку нерозважливість

⁴⁶ Окрім праць І.Борщака, наведених вище, див. *Borschak Élie*. (1935). *L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale*. Paris: Extrait du Monde Slave, особливо pp.59–63. Також див. *Krupnyckyj Borys*. (1942). *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)*. Leipzig: Harrassowitz, та *Doroschenko Dmytro*. (1933). *Hetman Mazepa: Sein Leben und Wirken*. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, 7(3), N.F., 51–73.

⁴⁷ Див. дискусію в *Небелюк М.* Мазепа в оцінці... – С.74–75.

⁴⁸ *Модестова Н.О.* Вольтер // Українська радянська енциклопедія: У 13 т. – Т.2. – К., 1978. – С.385. У цій праці прямо заявлено, що в історії Росії Вольтера була «дискусія про Україну», але повністю проігноровано його історію Карла XII.

⁴⁹ *Варварцев М.М.* Вольтер // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.1. – К., 2003. – С.629. М.Варварцев також написав: «З іменем вченого пов'язане поширення в Україні 2-ї пол. 18 – поч. 19 ст. «вольтер'янства» – вільнодумства й критики тиранії та клерикалізму, що знайшло відображення в діяльності Я.Козельського, І.Котляревського, декабристів та ін.»

у характері І.Мазепи, назвав його «зрадником» Петрові, підкреслив, як він уважав, «варварські» елементи української культури, що її він протиставляв новій цивілізації, якій нібито сприяли реформи царя. Цей контраст між «цивілізацією» та «варварством» був однією з головних тем в його історії Росії під Петром, і це свідчить про віру Вольтера в те, що всі люди були насправді однаковими, та що раціональне врядування на чолі з «просвіченим» лідером може творити тільки добро і його завжди слід підтримувати.

Але, як зазначали деякі його критики на чолі з Ж.-Ж.Руссо, ідеї Вольтера не враховували індивідуального характеру різних народів і, зокрема, це становило велику проблему у випадку з Росією, яка дуже відрізнялася від тієї Європи, котру Вольтер добре знав. Дійсно, похвалення Вольтером жорстокого володаря, характер якого був не без рис «варварства», проти чого «філософський історик», як він стверджував, виступав, та про які він, звичайно ж, знав, зробила з нього пропагандиста російського двору й, до того ж, добре оплачуваного пропагандиста. Стосовно України пізній Вольтер просто виконував свою роботу.

Паралелі зі закоханими в Росію та її найбільш деспотичного «володаря-реформатора» західними інтелектуалами останніх часів очевидні. Інтелектуали, такі, як Джордж Бернард Шоу, який справді відвідав сталінський СРСР і не побачив нічого непривабливого, або Сідні та Беатрис Вебб, котрі в 1930-х рр. розхвалювали «радянський комунізм – нову цивілізацію», багато у чому не дуже відрізнялися від Вольтера, який, як виглядає, був першим у довгій низці таких письменників. У 1930-х рр. ані Шоу, ані Вебб не мали часу для України, хоча вона часто була у заголовках газет через Великий голод 1932–1933 рр.⁵⁰

Звичайно, відданість Вольтера Петрові не була цілком беззастережною, і він таки намагався бути дипломатичним щодо легітимності українських прав у своїй книжці про революційного царя. До того ж він змінив дуже небагато про Україну у значних ревізіях своєї книги про Карла. Таким чином чесність і сумління залишилися певною мірою присутніми в його прагненні до «філософської» історії, принаймні, коли це стосувалося І.Мазепи та України. Більше того, незважаючи на деякі вади (такі, як відсутність належних посилань, що, як ми мали змогу побачити, дуже розчаровують наших сучасників, котрі читають його твори) ці дві праці залишаються хорошим прикладом «філософської історії» Вольтера: вони розширили тему поза межами Західної Європи до інших, менш відомих, земель; вони допомогли переорієнтувати акценти від античності до сучасності й, певною мірою, вони протестували проти концентрації на війні та політиці за рахунок більш важливих питань цивілізації, а саме економіки, законності та прогресу. З усіх цих причин книжки Вольтера відіграли важливу роль як приклад для майбутніх істориків. І навіть сьогодні вони служать нагадуванням того, що, як стисло висловився сам французький філософ, «Україна завжди прагнула бути вільною».

⁵⁰ Про Дж.Б.Шоу та С. і Б. Вебб див. *Cauter David*. (1977). *The Fellow Travellers: A Postscript to the Enlightenment*. London: Quartet Books.

REFERENCES

1. Adadurov V. (2014). Konstruiuvannia Il'kom Borschakom mifolohichnoho obrazu spryiniattia Ukrainy u Frantsii v XVIII–XIX st., abo pro mezhi svobody ta vidpovidalnosti doslidnyka v interpretatsii istorychnykh dzherel. In Ya.Melnyk, S.Plokhii, F.E.Sysyn, V.Smoli, ta O.Yurkova (Eds.). *Ukraina na istoriografichnij mapi mizhvoiennoi Yevropy. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Miunkhen, Nimechchyna, 1–3 lypnia 2012 r.) = Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Proceedings of the International Conference (Munich, Germany, 1–3 July, 2012)* (pp.109–132). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
2. Akimova, A. (1970). *Volter*. Moskva: Molodaia gvardiia. [in Russian].
3. Alekseev, M.P. (1961). *Biblioteka Voltera: katalog knig*. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. [in Russian].
4. Babinski, H.F. (1974). *The Mazeppa Legend in European Romanticism*. New York: Columbia University Press.
5. Black, J.B. (1965). *The Art of History: a Study of Four Great Historians of the Eighteenth Century*. New York: Russell and Russell.
6. Bonnac, J.-L.U. (1888–1889). Mémoire du marquis de Bonac sur les affaires du Nord de 1700 a 1710. C.-H.Schefer (Introduction). *Revue d'histoire diplomatique*, 2, 609–626; 3, 92–116, 385–401. [in French].
7. Borschak, É. (1956). *Hryhor Orlyk: France's Cossack General*. (G.S.N.Luckyj, Trans.). Toronto: Burns and MacEachern.
8. Borschak, É. (1949). *La légende historique de l'Ukraine: Istorija Rusov*. Paris: Institut d'études Slaves. [in French].
9. Borschak, É. (1935). *L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale*. Paris: Extrait du Monde Slave. [in French].
10. Borschak, É. & Martel, R. (1931). *Vie de Mazeppa*. Paris: Calmann–Lévy. [in French].
11. Borschak, I. (1926). Volter i Ukraina (Za nevydanymy dokumentamy). *Ukraina*, 1, 34–42; reprint: Borschak I. (1995). Hetman Pylyp Orlyk i Frantsiia (z dodatkom Manifestu vid 4 kvitnia 1712 roku). – Volter i Ukraina. *Khronika 2000*, 2–3, 118–127. [in Ukrainian].
12. Brumfitt, J.H. (1958). *Voltaire, Historian*. London: Oxford University Press.
13. Byron, G.G. (1819). *Mazeppa: a Poem*. London: John Murray.
14. Caute, D. (1977). *The Fellow Travellers: a Postscript to the Enlightenment*. London: Quartet Books.
15. Cieślak, E. (1994). *Stanisław Leszczyński*. Wrocław: Ossolineum. [in Polish].
16. Choulgine, A. (1937). Les origines de l'esprit national moderne et Jean Jacques Rousseau. *Annales Jean-Jacques Rousseau*, 25, 1–285. [in French].
17. Chubaty, N. (1949). Mazeppa's champion in the 'Secret du roi' of Louis XV, King of France. *Ukrainian Quarterly*, 5(1), 37–51.
18. Cronk, N. (Ed.). (2009). *The Cambridge Companion to Voltaire*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Davidson, I. (2010). *Voltaire: a Life*. London: Profile Books.
20. Diadychenko, V.A. (1971). Mazepa, Ivan Stepanovych. In A.D.Skaba et al. (Eds.). *Radianska entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol.3, p.67). Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoi entsyklopedii. [in Ukrainian].
21. Dmytrychyn, I. (2006). *Grégoire Orlyk: Un cosaque ukrainien au service de Louis XV*. Paris: L'Harmattan. [in French].
22. Doroschenko, D. (1994). *Die Ukraine und Deutschland: neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen*. München: Ukrainische Freie Universität. [in German].
23. Doroschenko, D. (1933). Hetman Mazepa: sein Leben und Wirken. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, 7(3), 51–73. [in German].
24. Engel, J.C. von. (1796). *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken: wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir*. Halle: Bey Johann Jacob Gebauer. [in German].
25. Gooch, G.P. (1966). Voltaire as Historian. In *Catherine the Great and Other Studies* (pp. 199–274). Hamden, Conn: Archon Books.

26. Gossman, L. (1963). *Voltaire's Charles XII: History into Art* (Vol.25, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century). Oxford: Voltaire Foundation.
27. Goulemot, J.M., Magnan, A. & Masseur, D. (1995). *Inventaire Voltaire*. Paris: Gallimard. [in French].
28. Haintz, Otto. (1962). *Peter der Grosse Friedrich der Grosse und Voltaire: zur Entstehungsgeschichte von Voltaires 'Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand'*. Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur. [in German].
29. *Istoriia Rusov ili Maloi Rossii. Sochinenie Georgiia Koniskago Arkhiepiskopa Belaruskago*. (1846). Moskva: Universitetskaia tipografiia. [in Russian].
30. Kohut, Z.E. (1988). *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s–1830s*. Cambridge, Mass: Harvard Ukrainian Research Institute.
31. Kordan, B.S. (Ed. & Comp.). (2008). *The Mapping of Ukraine: European Cartography and Maps of Early Modern Ukraine, 1550–1799 = Kartohrafuvannia Ukrainy: Evropeiska kartohrafiia ta karty rannomodernoï Ukrainy, 1550–1799*. New York: The Ukrainian Museum. [in English], [in Ukrainian].
32. Koropecky, R. (1990). The Slap, the Feral Child, and the Steed: Pasek Settles Accounts with Mazepa. *Harvard Ukrainian Studies*, 14(3–4), 413–426.
33. Kosminsky, E.A. (1948). Volter kak istorik. In B.P.Volgin (Ed.). *Volter: Stati i materialy*. (pp.153–182). Moskva–Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. [in Russian].
34. Kostomarov, N.I. (1992). *Mazepa*. Moskva: Respublika. [in Russian].
35. Kovalevs'ka, O. (Ed.) (2009). *Hetman* (Vols.1–2). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
36. Kravtsiv, B. & Pavlenko, N. (1993). Saint Petersburg. In V.Kubiiiovych & D.H.Struk (Eds.). *Encyclopedia of Ukraine* (Vol.4, pp.507–510). Toronto: University of Toronto Press.
37. Krupnycky, B. (1942). *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)*. Leipzig: Harrassowitz. [in German].
38. Lemaire, J., Trousson, R., & Vercruyse, J. (1994). *Dictionnaire Voltaire*. Bruxelles: Espaces de liberté. [in French].
39. Levesque, P. C. (1783). *Histoire de Russie*. (Vols.1–6). Paris: Yverdon. [in French].
40. Lewitter, L.R. (1957). Mazepa. *History Today*, 7(9), 590–596.
41. Liublinskaia, A.D. (Ed.). (1978). *Istoriia v entsiklopedii Didro i D'Alembera*. Leningrad: "Nauka", 1978. [in Russian].
42. Mackiw, T. (1963). Mazepa or Mazeppa? *Ukrainian Review*, 10(4), 42–45.
43. Magocsi, P.R. (2010). *A History of Ukraine: the Land and its Peoples* (2nd ed.). Toronto: University of Toronto Press.
44. Manning, C.A. (1957). *Hetman of Ukraine: Ivan Mazepa*. New York: Bookman Associates.
45. Matskiv, T. (1995). *Hetman Mazepa v zakhidnoevropeiskyykh dzherelakh 1687–1709*. Kyiv-Poltava: Natsionalna Akademia nauk Ukrainy. [in Ukrainian].
46. Mervaud, C. & Mervaud, M. (2001). Pierre le Grand et la Russie de Voltaire: Histoire ou mirage? In S.Karp & L.Wolff (Eds.). *Le Mirage russe au XVIIIe siècle* (pp.11–35). Ferney-Voltaire: Centre international d'étude du XVIIIe siècle. [in French].
47. Modestova, N.O. (1978). Volter. In M.P.Bazhan et al. (Eds.), *Ukrainskaadianska entsyklopediia* (Vol.2, p.385). Kyiv: Holovna redaktsiia URE. [in Ukrainian].
48. Mr. DEV [Voltaire]. (1732). *Histoire de Charles XII roi de Suède* (2nd ed.). Basle: Christophe Revis. [in French].
49. Muratori-Philip, A. (2000). *Le roi Stanislas*. Paris: Fayard. [in French].
50. Mytsyk, Yu. (2004). A. Hetman. In V.M.Lytvyn et al. (Eds.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol.2, p.99). Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
51. Nalyvaiko, D. (1998). *Ochyma Zakhodu: retseptsii Ukrainy v zakhidnii Yevropi XI–XVIII st.* Kyiv: Osnova. [in Ukrainian].
52. Nebeliuk, M. (1987). Mazepa v otsyntsi Voltera. *Ukrainskyi istoryk*, 24(1–4), 72–82. [in Ukrainian].
53. Nordberg, J.A. (1742–1748). *Histoire de Charles XII, roi de Suède* (Vols.1–4). La Haye: J-M.Husson. [in French].
54. Nordmann, C.J. (1958). *Charles XII et l'Ukraine de Mazepa*. Paris: R. Pichon & R. Durand-Auzias. [in French].

55. Ohloblyn, O. (2003). *Hetman Ivan Mazepa ta ioho doba*. L.Vynar (Ed.). New York–Kyiv: Ukrainske istorychne tovarystvo. [in Ukrainian].
56. Ohloblyn, O. (1993). Mazepa, Ivan. In V.Kubiiovych & D.H.Struk (Eds.), *Encyclopedia of Ukraine* (Vol.3, pp.353–355). Toronto: University of Toronto Press.
- 57.Pasek, J.C. (1976). *Memoirs of the Polish Baroque: The Writings of Jan Chryzostom Pasek, a Squire of the Commonwealth of Poland and Lithuania*. Berkeley: University of California Press.
58. Pasek, J.C. (1929). *Pamiętniki*. J. Czubek (Ed.). Cracow: PAU. [in Polish].
59. Pauls, J.P. (1964). Musical Works Based on the Legend of Mazepa. *Ukrainian Review*, 2(4), 57–65.
60. Pauls, J.P. (1968). Shevchenko on Mazepa. *Ukrainian Review*, 15(3), 59–65.
61. Pavlenko, N.I. (1990). *Petr Velikii*. Moscow: «Mysl». [in Russian].
62. Pavlenko, S. (2003). *Ivan Mazepa*. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
63. Pearson, R. (2005). *Voltaire Almighty: a Life in Pursuit of Freedom*. London: Bloomsbury.
64. Pelenska, Kh. (1985). Polska lehenda pro Mazepu. *Vidnova*, 3, 79–86. [in Ukrainian].
65. Pierse, S. (2008). *Voltaire Historiographer: Narrative Paradigms* (Vol.5, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century). Oxford: Voltaire Foundation.
66. Pomeau, R. et al. (Eds.). (1985–1994). *Voltaire en son temps*. Oxford: Voltaire Foundation. [in French].
67. Prymak, T.M. (1996). *Mykola Kostomarov: a Biography*. Toronto: University of Toronto Press.
68. Prymak, T.M. (1998). On the 200th Anniversary of the Publication of Johann Christian von Engel's 'History of Ukraine and the Ukrainian Cossacks'. *Germano-Slavica*, 10(2), 55–62.
69. Rousseau, J. (1964). *Oeuvres completes*. B.Gagnebin & M.Raymond (Eds.). Paris: Gallimard. [in French].
70. Shevchuk, V. (2006). *Prosvichenyi volodar: Ivan Mazepa iak budivnychiy Kozatskoi derzhavy i iak literaturnyi heroï*. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].
71. Shmurlo, E. (1929). *Volter i ego kniga o Petre Velikom*. Praga: Orbis. [in Russian].
72. Sichynskiy, V. (1953). *Ukraine in Foreign Comments and Descriptions: from the 6th to 20th Century*. New York: Ukrainian Congress Committee of America.
- 73.Skalska, U. (Ed.). (2007). *Mazepa, hetman ukrainskyi u poetychnykh obrazakh koryfeïv ukrainskoi literatury vid Shevchenka do Sosiury*. Drohobych: «Vidrodzhennia». [in Ukrainian].
- 74.Smyrniw, W. (n.d.). *Hetman Ivan Mazepa in Life and Literature*. Retrieved October 31, 2017, from <http://uocc.ca/pdf/reflections/Mazepa%20Life%20%20Lit%20Final%20Draft%20web.pdf>
75. Soprani, A. (1995). Stanislas Leszczynski. In *Inventaire Voltaire* (pp. 1269–1270). Paris: Gallimard. [in French].
76. Subtelny, O. (1978). Mazepa, Peter I, and the Question of Treason. *Harvard Ukrainian Studies*, 2(2), 158–183.
77. Subtelny, O. (2009). *Ukraine: a History* (4th ed.). Toronto: University of Toronto Press.
78. Tairova-Iakovleva, T. (2007). *Mazepa*. Moskva: Molodaia gvardiia. [in Russian].
79. Tarasova, O. (2001). Zhinky u zhytti Ivana Mazepy: mif i realnist. *Dnipro*, 9–10, 129–132. [in Ukrainian].
80. Trousson, R. (2008). *Voltaire*. Paris: Tallandier. [in French].
81. Uhryn, K. (1975). *La notion de «Russie» dans la cartographie occidentale (XVI–XVIIIe siècle)*. Paris-Munich: Institut ukrainien des sciences economiques. [in French].
82. Varvartsev, M.M. (2003). Volter. In V.M.Lytvyn et al. (Eds.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol.1, p.629). Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
83. Voltaire. (1958). *Correspondence* (Vol.36). T.Besterman (Ed.). Genève: Institut et Musée Voltaire. [in French], [in English].
84. Voltaire. (1961). *Correspondence* (Vol.67). T.Besterman (Ed.). Genève: Institut et Musée Voltaire. [in French], [in English].
85. Voltaire. (1996). Histoire de Charles XII (Vol.4). G.Proschwitz von (Ed.). *Les oeuvres completes*. Oxford: Voltaire Foundation. [in French].

86. Voltaire. (1957). Histoire de Charles XII, roi de Suède. In R.Pomeau (Ed.). *Les oeuvres historiques* (pp.51–319). Paris: Gallimard. [in French].
87. Voltaire. (1957). Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. In R.Pomeau (Ed.). *Les oeuvres historiques* (pp.339–604). Paris: Gallimard. [in French].
88. Voltaire. (1999). Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. (Vols.46, 47). In M.Mervaud (Ed.). *Les oeuvres complètes*. Oxford: Voltaire Foundation. [in French].
89. Voltaire. (1968–). *Les oeuvres complètes*. Genève: Institut et Musée Voltaire; Toronto: University of Toronto Press; Oxford: Voltaire Foundation. [in French].
90. Voltaire. (1981). *Lion of the North, Charles XII of Sweden* (M.F.Jenkins, Trans.). Rutherford: Fairleigh Dickenson University Press; London: Associated University Presses.
91. Voltaire. (1957). *Oeuvres historiques*. R.Pomeau (Ed.). Paris: Gallimard. [in French].
92. Voltaire. (1983). *Russia under Peter the Great* (M.F.Jenkins, Trans.). Rutherford: Fairleigh Dickenson University Press; London: Associated University Presses.
93. Volter. (1976). *Shevchenkivskiy slovnyk*. (Vol.1, p.136). Kyiv: Instytut literatury im. T.H.Shevchenka. [in Ukrainian].
94. Weintraub, W. (1976). [Review of the book *The Mazeppa Legend in European Romanticism* by Hubert F. Babinski]. *Keats-Shelley Journal*, 25, 176–179.
95. Wilberger, C.H. (1976). *Voltaire's Russia: Window on the East* (Vol.164), Studies on Voltaire and the Eighteenth Century). Oxford: Voltaire Foundation.
96. Wolff, L. (1994). *Inventing Eastern Europe: the Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
97. Wolff, L. (1990). Voltaire's Eastern Europe: the Mapping of Civilization on the Itinerary of Charles XII. *Harvard Ukrainian Studies*, 14(3–4), 623–647.
98. Yakovenko, N. (2006). *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoï Ukrainy*. (3rd ed.). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
99. Zhuravlov, D.V. (2007). *Mazepa. Liudyna, polityk, lehenda*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

THOMAS PRYMAK

Ph.D. in History, Research Associate,
Chair of Ukrainian Studies, Departments of History and Political Science,
University of Toronto (Toronto, Canada), thomasprymak123@gmail.com

VOLTAIRE ON MAZEPA AND EARLY EIGHTEENTH CENTURY UKRAINE

This study offers a comparison of Voltaire's treatments of Ivan Mazepa and his Ukrainian Cossack homeland in two of his best known historical works: his History of Charles XII, King of Sweden and his History of the Russian Empire under Peter the Great. It also discusses Voltaire's use of written and oral sources and his historical method in general. Voltaire's attitude towards the Ukrainian rebel "Hetmán" or ruler, Mazepa, and Ukrainian independence in general, was basically positive in his earlier work on Charles, but was much more guarded, indeed negative, in his History of the Russian Empire, which was a work commissioned by the Russian court that greatly praised the reforms of the ironwilled Tsar. However, in extensive revisions of his book on Charles, done simultaneously with his work on Russia, the author came to the conclusion that Voltaire did not change his generally positive view of Mazepa and Ukrainian independence, and so, his true attitude remains somewhat difficult to determine. Voltaire's work on Charles in particular was very influential throughout Europe during the Romantic period and was the ultimate source of Byron's poem on Mazepa, and after him, many other works of literature, painting and music that treated the Mazepa theme.

Keywords: Voltaire, Mazepa, Cossack Ukraine, hetman.